

2 numaralı el yazması, Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Kütüphanesi Koleksiyonu'na ait olan ve Süryani el yazmalarının özgün özelliklerini bünyesinde barındıran özgün el yazmalarından biridir. Süryanice yazılmış bir *Fenqitho* kitabıdır. Gabriel Akyüz'ün okumasına göre⁴; Meryem Ana Kilisesi Koleksiyonu'na ait 2 envanter numaralı *Fenqitho* kitabı, yaz dönemine aittir ve Diriliş Bayramı'ndan başlamaktadır. Ketebe kayıtlarına göre el yazmasının istinsah tarihi Aralık 1520 Yunan yılı, Miladi 1209'dur. Patrik Yuhanna (Ondördüncü Yuhanon Yeşu Kothubo (1208-1220) döneminde yazılmıştır (Dolabani 2006: 90). Müellifi, Hetgo'nun Şalbedin Köyü'nden Raban Zbino'dur. Ketebe kayıtlarında yer alan bilgiye göre *Fenqitho*, 13. yüzyılda Amid bölgesi sınırlarına dahil olan Mor Abrohom ve Mor Marun Manastırı için yazılmıştır. El yazması Süryanicedir ve Serto hattı ile yazılmıştır.

Süryani el yazmalarının tarihi ve üretim yöntemleri, el yazmalarının Yakın Doğu'daki tarihine ışık tutan bir öneme sahiptir (Borbone ve Briquel Chatonet 2015: 58). Bu nedenle el yazmalarında kullanılan hammadde kaynaklarının tespit edilmesi, fiziksel özelliklerinin belgelenmesi ve kodikolojik incelemesi önem taşımaktadır. El yazmalarının kodikolojik incelemesi; kullanılan malzeme ve araçlar, yazı gereçleri, kitap formları, yapım teknikleri, kâğıt özellikleri, metin yapısı, ketebe kaydı, kopyalanma süreci ve tarihlendirme sistemleri olmak üzere pek çok açıdan değerlendirilmeyi gerektirmektedir (Borbone ve Briquel Chatonet, Balicka Witakowska 2015: 266). Tarihsel süreçte Süryani el yazmalarının bütünsel yapılarının korunması oldukça zor olmuştur. El yazmalarının geçirmiş olduğu eski onarımlar nedeniyle bünyelerinde barındırdıkları farklı malzeme grupları da ayrıca değerlendirilmeyi gerekli kılmaktadır. Bu nedenle Süryani el yazmalarının kodikolojik incelemesi, tarihsel süreçte geçirmiş olduğu onarımların tespiti, bu onarımların gruplandırılması, eski onarımların el yazması bünyesine olan etkisi, süreç içerisinde el yazmasının geçirmiş olduğu değişimlerin tespiti, bu değişime neden olan bozulma türlerinin teşhisi ve çözüm kaynaklarının araştırılması önem taşımaktadır.

Kodikolojik inceleme neticesinde elde edilen verilerin değerlendirilerek belgeleme ve teşhis ile desteklenmesi, el yazmasında yapılacak konservasyon ve restorasyon çalışmaları için de bir referans oluşturmaktadır. Koruma ve onarım çalışmaları; eserin işlevini, görsel görünümünü iyileştirmek amacıyla yapılan fiziksel müdahaleleri, eserin özgünlüğüne müdahale etmeden mevcut durumunun korunması ve bu durumun sürekliliğinin sağlanması amacıyla alınan önlemler ve müdahaleleri kapsamaktadır (Scheper v.d. 2015: 540). Koruma ve onarım çalışmaları; belgeleme, teşhis, restorasyon ve bu ana başlıklar altında şekillenen bir dizi önleyici koruma ve aktif koruma çalışmalarını kapsamaktadır (Ersen v.d. 2009, 13). Planlanan çalışmalar kapsamında yapılan doğru ve eksiksiz bir belgelemenin yanında, güncel bir literatür taramasının

⁴ Nil Baydar ve Paul Hepworth tarafından 2007 yılında "Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi, Kütüphanede Bulunan El Yazmalarının Bakımı, Konservasyonu ve Onarımı Fizibilite Projesi" adlı çalışma kapsamında Gabriel Akyüz'ün yapmış olduğu okumalar neticesinde bilgi edinilen verilerdir.

yapılması hem eserin korunması hem yapılan çalışmanın bilimsel değerlerle desteklenmesi hem de eserin gelecek nesillere aktarılması açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Kütüphanesi Koleksiyonu'na 2 no.lu el yazması kodikolojik incelemesi yapılmış; elde edilen verilerin konservasyon çalışmaları için referans olması amaçlanmıştır.

1. 2 No.lu El Yazmasının Kodikolojik İncelemesi

2 no.lu el yazması istinsah tarihi, Gabriel Akyüz'ün ketebe kayıtlarındaki okumasına göre; Aralık 1520 Yunan yılı, Miladi 1209'dur. Müellifi, Hetgo'nun Şalbedin Köyü'nden Raban Zbino'dur. Ketebe kayıtlarında yer alan bilgiye göre Fenqitho kitabı, 13. yüzyılda Amid bölgesi sınırlarına dahil olan Mor Abrohom ve Mor Marun Manastırı için yazılmıştır. 47,6 x 30,4 cm ölçülerindeki el yazması ön kapak, arka kapak ve metinden oluşmaktadır. Ön bölümde bulunan 1 adet yan kâğıt dahil olmak üzere toplam 138 sayfadır. 14 formadan oluşmaktadır ve formalar 5'li forma düzenine sahiptir.

Süryani el yazmalarının genellikle 1 ya da I no.lu yan kâğıtlar boş bırakılmıştır. Bazı el yazmalarında bu sayfalarda notlar, dualar ve imzalar bulunmaktadır (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 259). 2 no.lu el yazmasının I no.lu yan kâğıdının Ia yönünde bazı şekiller yer almaktadır. Sayfanın Ib yönünde ise Horepiskopos Aziz Günel'in el yazması koleksiyonunda yapmış olduğu envanterleme çalışması esnasında verdiği numara ve kendisine ait olduğu düşünülen kişisel imzası bulunmaktadır (Fig. 1) (Şimşek 2011: 83). El yazmasının 131b no.lu sayfasının ağzında mühür vardır (Fig. 2). Mühürün bulunduğu sayfanın tahrip olmuş olması sebebi ile okunaklı durumda değildir. Mührün sadece ortasında bulunan ibarede *يقل اخ ل ع تل كوت* ifadesi okunabilmektedir. Bu ibare Arapçadır ve 'yaraticıma tevekkül ettim/dayandım' anlamına gelmektedir (Fig. 3)⁵.

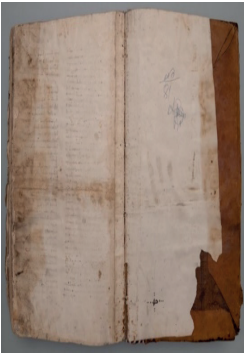

Fig. 1. Ib no.lu sayfa

Fig. 2. 131b no.lu sayfada bulunan mühür

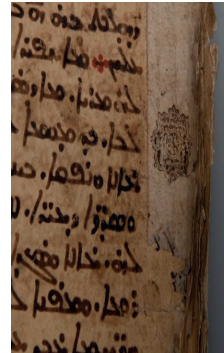

Fig. 3. Mühür detayı

⁵ Çevirisi Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Çeviri Yayın Daire Başkanlığı, yazma eser uzmanları tarafından yapılmıştır.

1.1. Cilt

El yazması, ön ve arka kapaktan oluşmaktadır (Fig. 4-6). Kapaklar ahşaptır ve yapılan tür tayininde ahşap levhaların ceviz olduğu tespit edilmiştir⁶ Ön kapak, 45,9x30x0,9 cm; arka kapak ise 46,2x29,3x1 cm ölçülerindedir. 2 no.lu el yazması, benzer el yazması gruplarının içerisinde değerlendirildiğinde kâğıt üzerine yazılmış olan büyük boyutlu el yazması örneklerinden biridir (Borbone v.d. 2015: 258).

Fig. 4. Cildin dış görünümü

Fig. 5. Ön kapak

Kapaklarda kullanılan ahşap levhaların kalınlığı ve ağırlığı el yazmalarının formuna göre uyarlanmıştır (Frost 2013: 129). Ön ve arka kapak kalınlıkları ağızdan sırtta doğru 0,8 cm ile 1,1 cm arasında değişkenlik göstermektedir. Ön kapağın genişliği 30-30,3 cm ölçülerindedir. Yüksekliği sırtta 48,3 cm, ağızda 45,9 cm'dir. Arka kapak genişliği 29,3-30 cm arasında değişkenlik gösterirken; yükseklik sırtta 48,4 cm, ağızda ise 46,2 cm'dir.

Fig. 6. Cildin iç görünümü

Fig. 7. Ahşap kapak detayı

⁶ 2 no.lu el yazmasının ahşap kapaklarının tür tayini İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Orman Fakültesi, Orman Mühendisliği Bölümü'nde görev yapmakta olan Prof. Dr. Ünal Akkemik tarafından yapılmıştır.

Ön ve arka kapaklar, ağız bölümüne eklenen 1x45,7 cm ölçülerindeki ahşap bir parça ile uzatılmıştır (Fig. 8-9). Kapakların ağız bölümüne eklenen ahşaplar, ahşap kavelalar yardımı ile kapaklara bağlanmıştır. Bağlantı yönteminde herhangi bir yapıştırıcı kullanıldığı görülmemiştir. Ahşap ekler, form itibarıyla oldukça düzgün ve pürüzsüz bir yüzey görünümüne sahiptir. Yaklaşık 0,3 cm çapında olan ahşap kavelalar, ön kapakta 6 adettir ve düzensiz aralıklarla yerleştirilmiştir.

Fig. 8. Ön kapak baş ek ahşabın görünümü

Fig. 9. Ön kapak ahşap kavela detayı

Kapaklar ağızdan sırtta doğru pahlı bir forma sahiptir. Sırttaki pahlı bölümde dikiş delikleri ve dikiş ipliğinin geçtiği oluklar bulunmaktadır. Bu oluklar belirli aralıklarla ve baş/eteğe paralel olacak şekil konumlanmaktadır. Metindeki dikiş deliklerinin konumuna karşılık gelen oluklar, sırt kenarına doğru eğik bir açı ile açılmıştır (Szirmai 1999: 70). Kapakların dikişe dahil edildiği aşamada ipler bu oluklara yerleştirilmiştir. Oluklar, birden fazla kez aynı delikten geçen forma dikiş ipinin, ahşap kapakta potluk yapmasını engellemektedir. Aynı zamanda dikiş ipinin korunmasına olanak sağlayarak; dikişin mukavemetini ve güvenilirliğini arttırmaktadır.

1.1.1. Forma Dikişi

Süryani el yazmalarında metin bölümü, arada bir dikiş desteği olmadan tek parça halinde doğrudan ahşap kapaklarla birlikte dikilmektedir (Briquel Chatonnet 2019: 252). Ahşap kapakların yüzeyinde hem dış hem de içten görülebilecek şekilde her bir dikiş için bir delik açılmaktadır (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 265). 2 no.lu el yazmasının ahşap kapaklarında yaklaşık 0,3 cm çapında forma dikişi delikleri ve kolon dikiş delikleri bulunmaktadır. Deliklerin benzer form ve ölçülerde olması, aynı veya benzer el aleti ile delinmiş olduklarını işaret etmektedir (Fig. 10-11).

Fig. 10. Forma ve kolon dikiş delikleri

Fig. 11. Forma ve kolon dikiş delikleri

Forma dikişi delikleri her iki kapakta da düzenli aralıklardır. Ön kapakta 6 adet, arka kapakta ise 4 adet forma dikiş deliği bulunmaktadır (Fig. 12). Ön kapakta bulunan deliklerden ikisi mevcut forma dikişine dahil edilmemiştir ve diğer dikiş deliklerine göre konumları düzensizdir. Bu durum deliklerin yanlışlıkla açılmış olması, ikinci kullanım olması ya da kapaklarda yapılan ölçülendirme hatasından kaynaklı kullanılmamış olmasını düşündürmektedir.

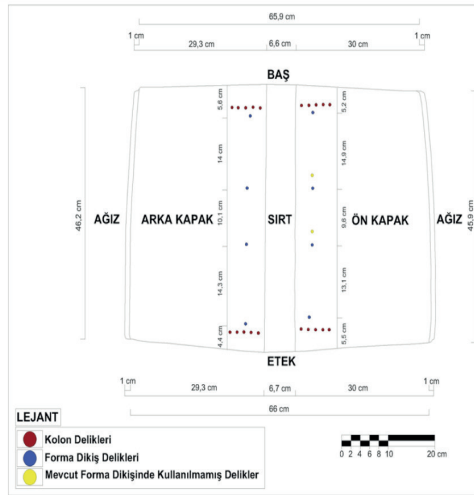

Fig. 12. Forma ve kolon dikiş deliklerinin kapaklardaki konumu (Çizim: Berker Kalfa)

El yazmalarında görülen forma dikişlerinin her birinin kendine ait bir terminolojisi ve tekniği bulunmaktadır. Forma dikişi, el yazması terminolojinde metin bölümünde detaylandırılan bir uygulamadır. Ancak Süryani el yazmalarında sırt dikişinin, ahşap kapaklar ve metin ile birlikte uygulanması nedeni ile cilt bö-

lümünde değerlendirilmiştir. Dikiş desteklerinin, dikiş yöntemlerinin, bağlantı noktalarının, yapıştırılan sırt tekstilinin ve diğer yapısal özelliklerin çeşitliliği, dikiş ile ahşap kapaklar arasındaki bağlantının dayanıklılığını ve verimini etkilemektedir (Frost 2013: 131). Forma dikişi metin ve kapaklar arasındaki bağlantının temel adımı ilmeklerdir. Ahşap kapaklara yapılan ilmekler, çok sayıda farklı konfigürasyon göstermektedir (Szirmai 1999: 70). Kolon ve şiraze, forma dikişini destekleyen öğeler olarak kullanılmıştır. Sırt dikişi ile ahşap kapaklar arasındaki bağlantı, ‘ilmekler’ aracılığıyla sağlanmaktadır (Fig. 14) (Merian 2008: 96).

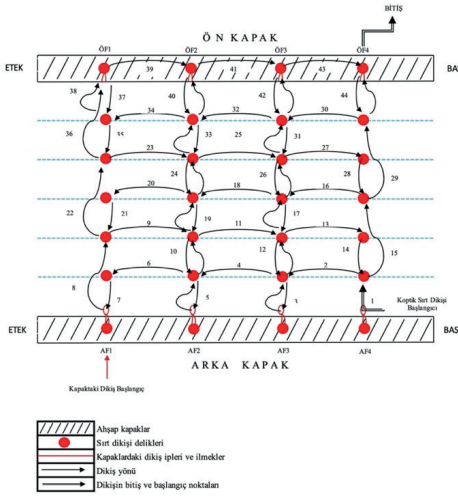

Fig. 13. Sırt dikişinin kapak bağlantıları ve dikiş yönü
(Çizim: Gizem Erten)

Fig. 14. Arka kapaktaki ilmek
detayı

Sırttaki forma dikişlerinin morfolojisi, dikişlerin dikilme sırasının belirlenmesine olanak sağlamaktadır (Szirmai 1999: 18). 2 no.lu el yazmasının sırt dikişi, arka kapaktan ve buna bağlı olarak 14. başlamaktadır. Sırt dikişinde arka kapakta bağlantı ilmeklerinin oluşturulmasının ardından AF4 no.lu delikteki ilmeğe başlangıç ipi geçirilerek düğümlenmiştir ve 14. formadan (son forma) başlanmak üzere dikiş uygulanmıştır. Arka kapak ile 14. formanın bağlantısının sağlanmasının ardından dikişe 13. forma dahil edilmiştir. Bu aşamada metinde uygulanan dikiş, koptik dikiştir. 1. formaya kadar metinde uygulanan sırt dikişi bu çerçevede devam ettirilmiştir. 1. formanın da dikişe dahil edilmesinin ardından koptik dikiş sonlandırılarak metin ve ön kapak bağlantısı sağlanmıştır (Fig. 13).

Süryani el yazmalarında kapakların ahşap oluşu, daha ağır ve daha büyük bir yapıya sahip olması anlamına gelmektedir. Bu durum da güçlü ve güvenli bir bağlama yöntemini gerekli kılmıştır (Frost 2013: 130). Ahşap kapaklarda dikiş deliğinden metnin sırtına doğru uzanan oluklar, sırt dikişinin güvenilirliği sağla-

mak açısından önem taşımaktadır. Kapakların sırt dikişine dahil edildiği aşamada ipler bu oluklara yerleştirilmektedir.

Diyarbakır 2 no.lu el yazmasının sırt dikiş ipi krem renk pamuk iptir. Dikiş ipinin kalınlığı, Mitutoyo Absolute 547 dijital mikrometre ile yapılan ölçüm neticesinde 0,76-0,89 mm aralığında olduğu tespit edilmiştir. İpin tahribat durumuna göre bölgesel olarak bu değer değişkenlik göstermektedir.

1.1.2. Sırt Tekstili

Süryani el yazmalarında ahşap kapaklar ve metin birbirine bir veya daha fazla sırt tekstili ile bağlanmaktadır (Briquel Chatonnet 2019: 252). Sırt tekstili, metnin sırtından her iki ahşap levhanın dış yüzüne uzanan, tek veya çift katlı kalın dokuma kumaştan oluşmaktadır (Kalligerou 2009: 155). 2 no.lu Fenqitho kitabının sırtında üst üste yapıştırılmış iki kat sırt tekstili bulunmaktadır. Her iki tekstilin yapısı birbiri ile benzerlik göstermektedir, ketendir.

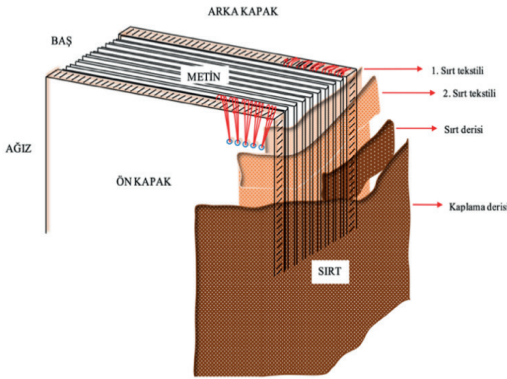

Fig. 15. Sırt görünümü (Çizim: Gizem Erten)

Fig. 16. Sırt tekstilinin Dino görüntüsü

Yapıştırılan ilk tekstil, metnin sırtından kapaklarda bulunan forma dikişlerine doğru uzanmaktadır. İkinci sırt tekstili daha geniştir, forma dikişi ve dikiş ipliklerini de kapsayacak şekilde yerleştirilmiştir (Fig. 15). Süryani el yazmalarında sırt tekstili genellikle üzerine yapıştırıldığı ahşap kapakların üçte birini kapacak şekilde yapıştırılmıştır. Kullanılan sırt tekstilinin sayısı ve uzantısı ise eserin fiziksel özelliklerine göre değişkenlik göstermektedir (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 265).

1.1.3. Kolon

Kolonlar, ahşap kapaklar ile metin bağlantısını sağlayan en önemli yapılardan biridir. Her iki kapağında baş ve eteğinde 5'er adet kolon deliği bulunmaktadır. Baş bölümünde bulunan kolon dikişi, arka kapakta başlayarak metne, oradan da ön kapağa uzanmaktadır. Etek bölümünde bulunan kolon dikişi ise ön kapaktan başlayarak arka kapakta sonlanmaktadır. Kapaklarda bulunan baş ve etek kolon deliklerin her birinden üçer adet kolon geçmektedir. Metinde ise her forma ortasından bir kolon geçmektedir (Fig. 17-18).

Fig. 17. Baş şirazede kolon detayları

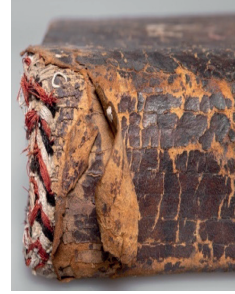

Fig. 18. Baş şirazede kolon detayları

Kolon dikişinde kullanılan iplik krem renk keten iptir ve kalınlığı 0,74-1,03 mm arasında değişkenlik göstermektedir. Mikroskop ve Dino'da yapılan incelemeler ve kalınlık ölçümleri, forma dikiş ipi ile kolon ipinin aynı ya da benzer ip olduğunu ortaya koymaktadır.

1.1.4. Şiraze

Şiraze, Orta Çağ ciltlerinin en etkileyici ve özgün yapılarından biridir (Boudalis 2007: 29). Şiraze; sırtın baş ve etek bölümlerini sağlamlaştırmak, el yazmasının ahşap kapak ve metin bağlantısını desteklemek için keten veya ipek iplikten yapılan işlemdir (Szirmai 1999: 39). Şirazede elde edilen örgü, genellikle iki veya daha fazla renk ipin bir araya getirilmesi ile oluşturulmaktadır. On birinci ve 13. yüzyıl aralığında ahşap levhalara yapılan bu ciltlerde keten şeritlerle desteklenen bir şiraze örgüsü bulunurken; 15. yüzyıl itibariyle ipek veya pamuk iplik kullanılarak yapılmıştır. Günümüzde titizlikle incelenip onarılan bu şirazeler, aynı zamanda el yazmalarının kodikolojik incelemelerini aydınlatan özgün yapılar olarak kabul edilmektedir (Alexandre Bidon 1989: 613).

Süryani el yazmalarında şiraze, üç farklı renk iplik grubu ve üç iğne ile işlenen; iğnelerin dönüşümlü olarak kullanılması ile farklı desenlerin elde edildiği örgülerdir (Szirmai 1999: 58). Şiraze örgüsü, ön veya arka ahşap kapaktan başlayarak

metindeki kolonlara uzanmaktadır (Fig. 55). Metnin sırtı boyunca devam eden örgü, diğer ahşap kapağa bağlanarak sonlanmaktadır (Szirmai 1999: 39; Briquel Chatonnet 2019: 252). Bu uygulama neticesinde 'C' formunda bir şiraze örgüsü oluşmaktadır. Şirazenin bir ucu ön kapakta, bir ucu arka kapakta olacak şekilde kaplama derisinin altına yapıştırılarak sabitlenmektedir (Kalligerou 2009: 158).

Fig. 19. Baş şiraze

Fig. 20. Etek şiraze

2 no.lu Fenqitho kitabının baş ve etek şirazeleri bulunmaktadır. Şirazeler kırmızı, siyah ve beyaz renk ibrişim kullanarak örülmüştür (Fig. 19-20). Kırmızı renk ipin kalınlığı yaklaşık 0,24 mm, siyah renk ipin kalınlığı 0,34 mm ve beyaz renk ipin kalınlığı 0,35'tir. Kullanılan her renk için birden fazla ip bir araya getirilerek ip grupları oluşturulmuştur. Bu sayede daha kalın ve hacimli bir örgü ipi elde edilmiştir. Oluşturulan kırmızı, beyaz, siyah renk ip grupları ayrı ayrı iğnelere geçirilmiştir. Ardından şiraze, kolonlar üzerine yerleştirilen ve yastık görevinde kullanılan destek şeritlerinin etrafından geçirilerek üç aşamalı olarak örülmüştür. Destek şeritleri, ahşap kapak ve kolonlar üzerine uzanarak şiraze örgüsünü desteklemektedir. (Szirmai 1999: 39). Kalınlığı 1,50 mm'dir ve iki ipin kıvrılması ile elde edilmiştir. Yapılan gözlem ve kalınlık ölçümleri neticesinde destek şeridinin forma dikiş ipi ve kolon dikiş ipi ile benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Süryani el yazmalarında şirazeler, ön/arka kapakta bulunan kolonlardan başlayarak metindeki kolonlara uzanmaktadır (Kalligerou 2009: 158). Ardından tekrar kapağa bağlanarak sonlandırılmıştır. Baş şiraze arka kapaktan, etek şiraze ise ön kapaktan başlamaktadır. Örgü her ip grubu sırası ile ortada bırakılan destek şeridinin etrafında döndürülerek ve sıradaki kolonun altından geçirilerek oluşturulmuştur. Şirazede bu uygulama üç aşamalı olacak şekilde devam ettirilmiştir. Şirazenin üçüncü aşamasının tamamlanmasının ardından renkli ip grupları ve destek şeritleri bir araya getirilerek kapağa sabitlenmiştir.

1.1.5. Deri Kaplama

Tarihsel süreçte Süryani el yazmalarında özgün bir ciltleme türü geliştirilmiştir. 2 no.lu Fenqitho kitabının ön ve arka ahşap kapakları, koyu kahve rengi deri ile kaplanmıştır. Süryani el yazmalarının büyük bir bölümü tabaklanmış keçi derisi, koyun derisi veya farklı tekstil türleri kullanılarak kaplanmıştır (Briquel Chatonnet 2019: 252). Daha basit ciltlemelerde ise ağırlıklı olarak koyun derisi tercih edildiği bilinmektedir (Federici ve Houlis 1988: 35). 2 no.lu el yazmasının deri kaplamasında keçi derisi kullanılmıştır (Fig. 23).

El yazmasının ön kapak, sırt ve arka kapağında bulunan deri yekparedir. Deri; sırttan kapaklara, kapaklardan baş, etek ve ağızdan bir zarf gibi kapak içine doğru uzanmaktadır. Dönüşler düzensizdir ve birbirleri arasında farklılık göstermektedir. Kapak içine dönüşlerde bazı köşeler tek bir kesimle düzgün bir şekilde kesilerek uç uca oturtulmuştur. Bazı köşelerde deri üst üste binmiş durumdadır veya iki kesik açılarak deri kapak içine yapıştırılmıştır (Fig. 21-22). Orta Çağ el yazmalarında bu durum farklılık göstermektedir. Tek kesik, çift kesik, katlama, üst üste bindirme gibi yöntemler pek çok Orta Çağ el yazmasında gözlemlenirken; köşe dönüşlerinde geniş deri boşluklarının bırakıldığı ve bu bölümleri çeşitli reçineler ile doldurulduğu örnekler de bulunmaktadır. Dönüşlerin incelenmesi, derinin kaplamadan önce mi yoksa sonra mı boyandığının tespit edilmesi için de önem taşımaktadır (Szirmai 1999: 233).

Fig. 21. Ön kapak baş

Fig. 22. Ön kapak etek

Fig. 23. Kaplama derisinin Dino görüntüsü

Süryani el yazmalarının bazı örneklerinde kapakların deri yerine renkli veya tek renkli kumaşla; kapak içlerinin ise renkli tekstil, tek renkli tekstil ve kâğıt gibi malzemelerle kaplandığı da bilinmektedir (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 266). 2 no.lu el yazmasında kapak içlerinde doğrudan ahşap levhalar görülmektedir.

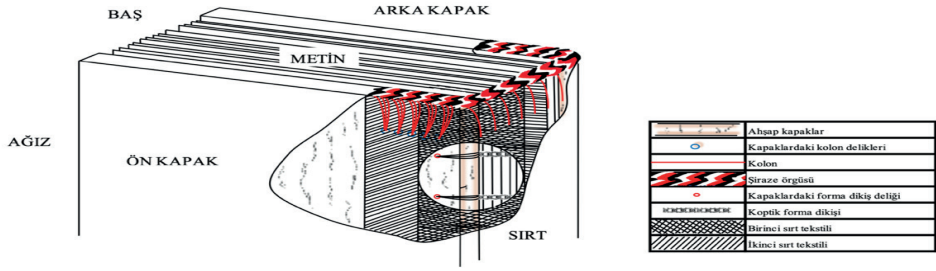

Fig. 24. 2 no.lu el yazmasının sırttan kesit görünümü (Çizim: Gizem Erten)

Deri kaplamalarda kullanılan yapıştırıcılar ağırlıklı olarak hayvansal zamktır (Federici ve Houlis 1988: 35). Bazı Orta Çağ el yazmalarında derinin ahşaba daha iyi tutunmasını sağlamak için ahşap levhaların iç yüzeyi el aletleri ile çizilerek pürüzlendirilmiştir. Bu yöntem levhaların dış yüzleri için de kullanılmıştır (Szirmai 1999: 230). 2 no.lu el yazmasının kaplamasında kullanılan yapıştırıcının çiriş olduğu düşünülmektedir. Orta Çağ ciltlerinde genel itibariyle özgün cilt yapısı günümüze kadar korunamamıştır. Bunun nedeni cildin koruma işlevi olarak el yazmasını sarması ve dış etkenlerle temas eden ilk yüzey olmasıdır (Sánchez Prieto 2016: 1).

Deri kaplamanın üzerinde el aleti ile yapılmış çeşitli süslemeler bulunmaktadır. Eşmerkezli geometrik figürler, harfler ve çizgiler, betimli soğuk damgaların nemlendirilmiş deriye bastırılmasıyla veya küt bir aletle bezemeler yapılmıştır. Ancak cildin büyük oranda tahrip olması sebebi ile bu süslemeler izler şeklindedir.

1.2. Metin

1.2.1. Forma Yapısı

El yazmaları, bir metni oluşturmak için bir araya getirilen varak veya varak gruplarından oluşan forma/toplamalar (İng. *gatherings*) kavramıyla doğrudan bağlantılıdır (Brown 1993: 1067). Forma (İng. *quire*); katlanmış sayfalardan oluşan, ortasından dikiş ve kolonun geçtiği metnin en küçük birimidir (Adam 1927: 4; Déroche 2005: 65). Formaların oluşturulma yöntemi, forma yapısının çözümlenmesi açısından önem taşımaktadır. Forma yapısını oluşturan öğeler terminolojik olarak değerlendirildiğinde; tek bir sayfa, 'tek varak'; dikdörtgen şeklindeki kâğıt tabakasının ortadan katlanması ile oluşan yazım yüzeyi, 'çift varak veya folios'; tüm bu öğelerin bir araya gelmesi ile oluşan yapı ise 'forma veya bifolium' olarak adlandırılmaktadır (Déroche 2005: 65). Tek varaklar, kendilerinden önce ya da sonra gelen varaklara içten ya da dıştan bağlanarak formalara dahil edilmekte-

dir. Çift/tek varakların bir araya getirilmesi ile oluşturulan formalarda sayfaların sol yüzü a (*verso*); sağ yüzü ise b (*recto*) olarak adlandırılmaktadır (Gacek 2009: 107; Adam 1927: 4).

Formalar, Süryanice aritmetik rakamlarla, Süryanice harflerle veya her ikisinin kullanılarak numaralandırılmıştır. Ancak 9. yüzyıl itibariyle genel bir kural olarak numaralandırmada yalnızca harfler kullanılmıştır. Bu harfler genellikle Süryanicedir. Ancak bazen Süryanice yerine Yunan veya Kıpti alfabesine ait harfler de kullanılmıştır (Wright 1872: xxvi). Süryani el yazmalarında, forma ve formayı oluşturan öğeleri ifade eden pek çok farklı Süryanice terim bulunmaktadır. Codex *ṣḥāḥā*; forma *kūrrāsā*; tek yaprak *dappā* olarak adlandırılmaktadır. Bir el yazmasının karşılıklı iki sayfası açıkken bu sayfa *ptāḥā* ‘açılış/başlangıç’ olarak adlandırılmaktadır (Wright 1872: xxvi; Hatch 1946: 23-24).

Süryani el yazmalarının forma yapısı, el yazmalarının üretildiği merkezler farklılık gösterse de büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. 2 no.lu el yazmasının metni 137 sayfadır (1+137) ve 14 formadan oluşmaktadır (Fig. 25). El yazmasının başında bir adet yan kâğıt vardır. Yan kâğıt, metnin diğer sayfalarından ayrı olarak ‘I’ şeklinde adlandırılmıştır. 1. ve 14. forma dışında kalan diğer tüm formalar, 5’li forma düzenine sahiptir.

Fig. 25. 2 no.lu el yazmasının forma düzeninin kesit görünümü

Birinci ve 14. formalar, düzensiz forma yapısına sahiptir. 2-10, 3-9, 4-8 ve 5-7 no.lu sayfalar birbirinin uzantısı olan çift varaklardır. Ancak YKI-1 ve 6 no.lu sayfalar, 1. formada bulunan diğer varaklardan farklı olarak formaya dahil edilmiştir. YK1 ve 1 no.lu sayfalar, sırttan birbirine yapıştırılarak bağlanmış ve çift varak haline getirilmiştir. Çift varak haline getirilmiş olan YKI ve 1 no.lu sayfalar, ortadan ikiye katlanarak formayı dıştan bir zarf gibi saracak şekilde konumlandırılmıştır (Fig. 26). Her iki sayfa da Avrupa kağıdıdır.

Fig. 26. YK1 ve 1 no.lu sayfaların formaya bağlanma sistemi

Fig. 27. 136 no.lu tek varakın formaya bağlantı detayı

14. forma, 3'lü forma düzenine sahiptir. Bu formada 133-134, 132-135 ve 131-139 no.lu sayfalar birbirinin uzantısı olan çift varaklardır. Bu sayfalar, metnin bütününde hâkim olan forma düzenine sahiptir. Ancak 136 no.lu sayfa tek varaktır ve 137 no.lu sayfanın sırta yakın yerine içten bağlanarak metne dahil edilmiştir (Fig. 27). Bu yöntem bağımsız olan sayfaların formaya dahil edilmesinde sıkça kullanılan yöntemlerden biridir (Déroche 2005: 67). Bu tek varak diğer varaklardan farklı olarak tam bir tabaka ya da varak ölçüsüne sahip değildir. 21,7x26,7 cm ölçülerindedir. Forma yapısındaki bazı varak boyutlarında farklılık görülse de genel itibarıyla birbirine yakın ölçüler alınmıştır. El yazmasının birkaç kez onarım görmüş olması, değişken değerlere ulaşılmış olmasının en önemli etkenlerdendir. Bu onarımlar esnasında yapılan bütünsel tamamlamalar, kenar düzeltmeleri ve kesilme izleri bu kanıyı büyük oranda desteklemektedir (Fig. 28).

Fig. 28. Kesme işlemine ait izler

1.2.2. Kâğıt Özellikleri

Yapılan gözlemler neticesinde 2 no.lu el yazmasının metninde birbirinden farklı yapısal özellikler gösteren dört farklı doğu kâğıdı ve filigranlı/filigransız Avrupa kâğıtlarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Metin bünyesinde bulunan kâğıtlar; kâğıt hamuru, kalınlık, elek izi, dar süzgeç aralığı, geniş süzgeç aralığı ve renk değerleri itibariyle birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Bu çerçevede metinde tespit edilen kâğıtlar, altı farklı gruba ayrılarak kâğıt özellikleri açısından incelenmiştir (Tablo 1). Ancak sınıflandırılan kâğıtları, üretim merkezi ya da kesin bir tarihle ilişkilendirmek mümkün olmamıştır.

Gruplar	Özellikler	Sayfa Sayısı
A	Dar ve/veya geniş süzgeç aralıklarının görüldüğü kâğıtlar	122
B	Dar ve geniş süzgeç aralıklarının görülmediği kâğıtlar	8
C	Dar ve geniş süzgeç aralıklarının görülmediği kâğıtlar	1
D	Ketebe sayfalarının olduğu kâğıtlar	2
E	Avrupa kâğıtları	4
F	A ve E grubunun bir arada olduğu kâğıtlar	1

Tablo 1. 2 no.lu el yazmasının metninde bulunan kâğıt grupları

Kâğıt, kontrollü koşullar altında ince bir elek veya kalıp üzerinde oluşturularak liflerin birbirine geçmesiyle elde edilen benzersiz bir yapıdır (Loveday 2001: 29). El yazmalarında kullanılan kâğıt tek tip olmaktan oldukça uzaktır. Özellikle el yapımı kâğıtlar mikroskop altında incelendiğinde yüksek derecede heterojenlik göstermektedir (Pavlović v.d. 2022: 1). Kâğıt, genel itibariyle homojen bir yapı gibi davranırsa da mikroskop ve Dino ile yapılan incelemelerde bünyesinde farklı lif yapılarının ve hava boşluklarının bulunduğu; düzensiz, çok katmanlı ve lifli bir ağ olarak görüntülenmektedir (Loveday 2001: 30). Bu sebeple kâğıt özelliklerinin incelenmesinde kâğıt hamurunun yapısı ve bünyede bulunan öğelerin tespiti önem taşımaktadır.

A grubunu, 122 adet sayfa oluşturmaktadır. El yazmasının 1+137 sayfadan oluşan metninin büyük bölümü, A grubuna dahildir. Kâğıt hamuru heterojen yapılı doğu kâğıdıdır. Kâğıt yüzeylerinde lokal olarak açık ve koyu alanlar görülmektedir (Fig. 29).

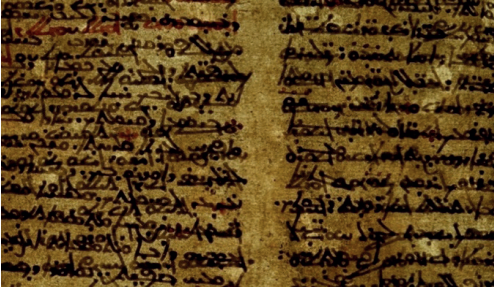

Fig. 29. A grubunun kâğıt hamuru görünümü (26b)

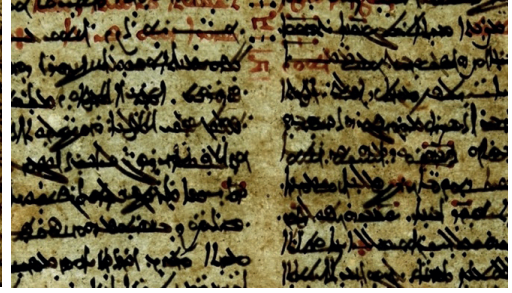

Fig. 30. B grubunun kâğıt hamuru görünümü (16a)

B grubuna metnin sekiz adet sayfası dahildir. Grubun kâğıt hamuru, heterojen yapılı doğu kâğıdıdır. Aharlı ve mührelidir. Kâğıt yüzeylerinde sırta dik olacak şekilde kaburga izleri, lokal olarak açık ve koyu alanlar görülmektedir (Fig. 30). Altan ışıqla yapılan incelemede düzensiz lif parçaları, köşe ve kenarlarda hamurda katlanma ve topaklar tespit edilmiştir. Bu gruptaki kâğıtlarda dar ve geniş süzgeç aralıkları görülmemiştir.

C grubu, 133 no.lu sayfayı kapsamaktadır. Kâğıt hamuru, heterojen yapılı doğu kâğıdıdır. Aharlıdır. Diğer gruplardaki heterojen yapılı kâğıtlara göre kâğıt hamuru, sayfa kalınlığı ve renk açısından farklılık göstermektedir (Fig. 31-32). Sırt bölümüne yapılan onarım neticesinde 133 no.lu sayfa, 134 no.lu sayfa ile birleştirilerek çift varak haline getirilmiştir. 134 no.lu sayfa A grubu kâğıt özellikleri göstermektedir. Bu sebeple 133 no.lu sayfa, kâğıt özellikleri itibariyle tek varak olarak kabul edilerek farklı bir grup altında değerlendirmeye alınmıştır.

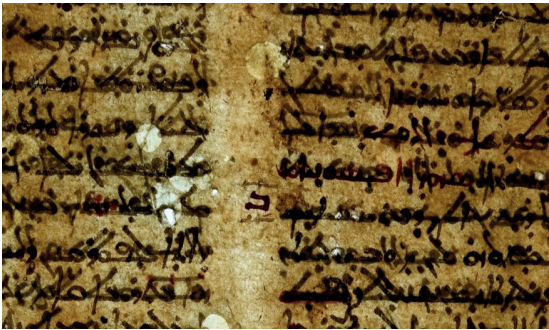

Fig. 31. C grubunun kâğıt hamuru görünümü (133b)

Fig. 32. Dino görüntüsü (133b)

D grubunda ketebe kayıtlarının yer aldığı 136 ve 137 no.lu sayfalar bulunmaktadır. Ketebe kayıtlarında yer alan bilgiye göre bu sayfaların metne sonradan eklediği düşünülmektedir⁷. İki sayfanın birbirinden farklı kâğıt özelliklerine sahip olması nedeni ile 136 no.lu sayfa doğu kâğıdıdır ve aharlıdır. Kâğıt hamuru,

⁷ Saliba Acı ile 04.11.2022 tarihinde yapılan görüşme neticesinde bu bilgiye ulaşılmıştır.

el yazması bünyesinde bulunan diğer kâğıtlara göre daha homojendir (Fig. 33). Kâğıt yüzeyinde açık ve koyu alanlar, düzensiz ve birbirinden farklı lif parçaları, kenarlarda hamurda katlanma ve topaklar tespit edilmiştir. Sayfada yer yer dar ve geniş süzgeç aralıkları görülmüştür. 137 no.lu sayfanın kâğıt hamuru heterojen yapılı doğu kâğıdıdır. Aharlıdır. 137 no.lu sayfanın dar ve geniş süzgeç aralıkları görülmemiştir (Fig. 34).

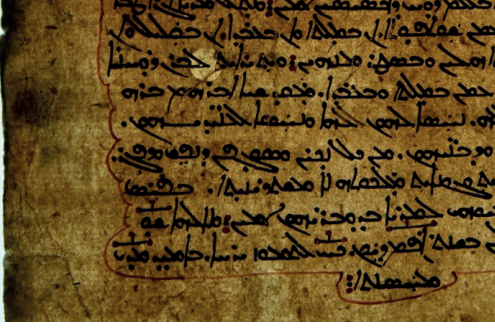

Fig. 33. D1 grubunun kâğıt hamuru görünümü (136a)

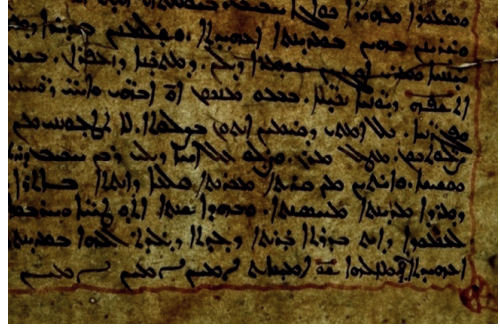

Fig. 34. D2 grubunun kâğıt hamuru görünümü (137a)

E grubunu biri yan kâğıt olmak üzere dört adet Avrupa kâğıdı oluşturmaktadır. Kâğıt hamuru homojen yapılı olup Avrupa kâğıdıdır (Fig. 35-36). Aharsızdır ve filigranlıdır. Avrupa kâğıtları, odun hamuru esaslıdır ve yapısal olarak doğu kâğıtlarına göre daha zayıftır (Gacek 2009: 101).

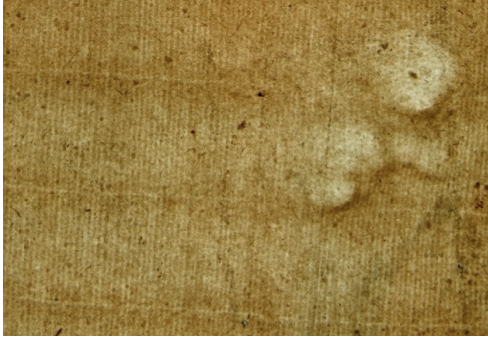

Fig. 35. E grubu elek izi (1a)

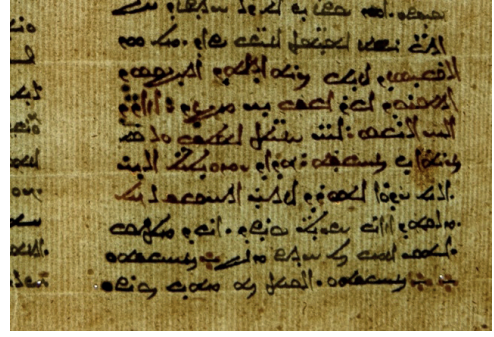

Fig. 36. E grubu elek izi (1a)

Kâğıt kalınlık değerleri, kâğıt özelliklerinin tespitinde öncelikli olarak değerlendirilen öğelerden biridir. Kâğıt kalınlığı, aynı el yazmasındaki sayfalarda ve tek bir sayfanın baş-etek-ağız bölümlerin de bile değişkenlik gösterebilmektedir (Barker 1989: 67). Bu sebeple 2 no.lu el yazmasının kâğıt kalınlıklarının tespitinde kâğıtların baş, etek ve ağız bölümünden olmak üzere üç farklı noktadan mikrometre ile ölçüm yapılmıştır. Kalınlık değerlerinin ölçümü, Mitutoyo Absolute 547 dijital mikrometre ile yapılmıştır (Fig. 37, Tablo 2).

Fig. 37. A grubu kalınlık ölçümü

Kâğıt grubu	Sayfa Kalınlığı	Eski onarımın tek yönlü olduğu durumlarda sayfa kalınlığı	Eski onarımın çift yönlü ya da birkaç kat olduğu durumlarda sayfa kalınlığı	Tekstil onarımın olduğu durumlarda sayfa kalınlığı
A	0,15-0,22 mm	0,35-0,45 mm	0,80-1,11 mm	0,49-0,54 mm
B	0,14-0,22 mm	0,35-0,38 mm	0,46-0,70 mm	x
C	0,20-0,22 mm	0,48-0,51 mm	0,49-0,79 mm	x
D	0,24-0,31 mm	0,48-0,51 mm	0,49-0,79 mm	x
E	0,19-0,29 mm	x	x	x

Tablo 2. Kâğıt kalınlıkları

Sayfaların büyük bir bölümünün kenarlarında tek yönlü, çift yönlü ya da birkaç kat olmak üzere eski onarım kâğıtları ve tekstil onarımlar bulunmaktadır. Özgün kâğıt kalınlıklarının tespitinde kâğıt yüzeyinde bulunan kâğıt ve tekstil onarımlar göz önünde bulundurularak; onarımların olmadığı bölümlerden ölçüm yapılmıştır.

2 no.lu el yazmasının A grubuna dahil olan sayfalarında dar süzgeç aralıkları oldukça belirgindir ve 1 cm'de 7 adettir. Geniş süzgeç aralıklarının en iyi görüldüğü sayfalardan biri olan 46 no.lu sayfada geniş süzgeç aralıklarının sırttan ağza doğru olan dizilimi; 1,8-1,7-1,7-1,8-1,8-5,8-1,8-1,7 cm'dir. Geniş süzgeç aralıkları sırta paraleldir (Fig. 38-39).

Fig. 38. 46b no.lu sayfanın kâğıt hamuru yapısı

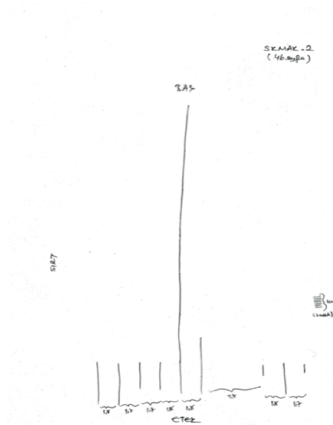

Fig. 39. 46b no.lu sayfanın elek çizimi

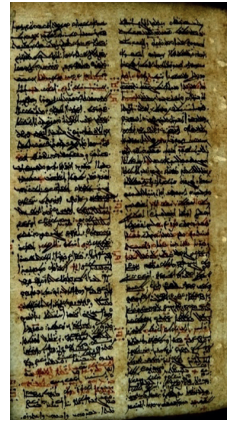

Fig. 40. 16a no.lu sayfasının hamur yapısı ve kaburga izleri

B grubuna dahil olan sayfalar heterojen bir yapıya sahiptir ve elek izleri, geniş ve dar süzgeç aralıkları görülmemektedir. Ancak bu sayfalarda kaburga gölgeleri belirgin durumdadır. Kaburga, kâğıdın üretim aşamasında alttaki yüzeyi

destekteyerek kalıba dökülen kâğıt hamurunun belirli periyotlarla süzülmesini sağlamaktadır. Uygulamanın sonucunda kaburgalar kâğıt yüzeyinde gölge olarak görülmektedir (Fig. 40) (Baker 1989: 68)

C grubunu oluşturan 133 no.lu sayfa heterojen yapılıdır. Kâğıtta elek izi, dar ve geniş süzgeç aralıkları bulunmamaktadır. D grubunda değerlendirilen 136 no.lu sayfada elek izi, dar süzgeç aralıkları ve yer yer geniş süzgeç aralıkları görülmektedir. Dar süzgeç aralıkları, 1 cm’de 7 adettir. 137 no.lu sayfa ise heterojen yapılıdır. Alttan ışıkla yapılan incelemelerde dar ve geniş süzgeç aralıklarının düzenli ve devamlı olmadığı tespit edilmiştir.

E grubu oluşturan sayfaların elek izleri belirgindir. Dar süzgeç aralıkları, 1 cm’de 7 adettir. I ve 1 no.lu sayfanın geniş süzgeç aralıkları sırta diktir. I no.lu sayfanın geniş süzgeç aralıklarının etekten başa doğru dizilimi; 3,2-3,4-3,1-3,1-3,1-3,2-3,2-3,2-3,2-3,2-3-2 cm’dir. 2 ve 6 no.lu sayfaların geniş süzgeç aralıkları ise sırta paraleldir. 6 no.lu sayfanın geniş süzgeç aralıklarının sırttan ağıza doğru dizilimi; 3,2-3,2-3,2-3,2-3,2-3-3,5 cm’dir.

Kâğıtlarda renklerin tespitinin yapılması görsel incelemeler ile mümkündür. Ancak renk değerlerinin bilimsel çerçevede anlamlı ifadesi spektrofotometre ile $L^*a^*b^*$ değerlerinin ölçülmesi ile mümkün olmaktadır (Özcan 2008, 54). Kâğıtların renk ölçümlerinde Konica Minolta CM-700d portatif spektrofotometre cihazı kullanılmıştır. Renk ölçümü yapılacak olan kâğıtların lekesiz ve hasarsız alanları belirlenerek; üç farklı noktadan ölçüm alınmıştır. Elde edilen verilerin ortalama ölçüm sonuçları, L^* , a^* , b^* değerleri olarak kaydedilmiştir (Tablo 3).

Kâğıt Grubu	Sayfa no	L^*	a^*	b^*
A	46a	78.69	Mar.44	23.50
	55b	78.40	Mar.78	24.34
B	8a	77.70	3.Tem	22.32
	12b	71.75	Nis.60	24.34
C	133a	77.58	Şub.73	20.30
D	136a	75.89	Nis.41	23.23
	137a	82.07	Şub.14	19.69
E	2a	87.60	0.76	13.88
	6b	87.89	0.82	14.Oca

Tablo 3. Kâğıt gruplarının renk değerleri

Kâğıt grubu	Sayfa no	pH değeri
E	1b	5,9
A	3b	5,83
B	8a	6,2
A	25a	6,04
A	26a	6,03
A	46a-46b	6,46/6,58/6,49
A	74a	6,34/6,67
A	94a	6,34
A	95a	6,5
A	135b	5,63

Tablo 4. Referans bölgelerden elde edilen pH değerleri

Kâğıdın pH değeri el yazmasının tarihlendirildiği dönemdeki kâğıt özelliklerinin, kâğıdın üretim yöntemlerinin ve bozulma durumunun tespit edilmesinde belirleyici bir etkidir (Kathpalia 1990: 78). 2 no.lu el yazmasında yapılan görsel inceleme neticesinde 10 farklı kâğıdın pH ölçümü yapılmıştır (Tablo 4). pH ölçümünün yapılacağı kâğıtların belirlenmesinde metin bünyesinde bulunan farklı kâğıt grupları göz önünde bulundurulmuştur. Kâğıt yüzeylerinde resto-

rasyon öncesi ve sonrası olmak üzere iki aşamalı bir pH ölçümü yapılmıştır. El yazmasının birkaç kez onarım görmesi nedeniyle bazı onarım kâğıtlarının da pH değerleri ölçülmüştür⁸.

1.2.3. Referans Yöntemleri

Metin tipolojisi, sayfanın yapısını ve düzenini etkilemektedir (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 259). El yazmalarında yazıya kılavuz olması amacıyla uygulanan yöntemler oldukça çeşitlidir. İğne ile düzenli ya da düzensiz aralıklarla açılan delikler, mürekkep ile yapılan noktalamalar, rulet ile yapılan düzenli delmeler, biz ile yapılan izler kullanılan yöntemlerden bazılarıdır (Fig. 43-44-45) (Beit Arié 2015: 216). Süryani el yazmalarında satırların belirlenmesinde 12. yüzyıl sonrasında kurşun, 13. yüzyıl sonrasında mıstar kalıbı ve 15. yüzyıl sonrasında mürekkeple ile yapılan referanslar kullanılmıştır (Webber Jones 1946: 389). 2 no.lu el yazmasında bu yöntemler büyük oranda tespit edilmiştir.

İğnelemeler, el yazmalarının üretim yöntemlerine göre değişkenlik göstermekle birlikte; genel itibarıyla sayfaların sırt, orta veya ağzında bulunmaktadır. 2 no.lu el yazmasında tespit edilen iğnelemeler ise formaların sırtında yer almaktadır. Süryani el yazmalarında iğneleme, ağırlıklı olarak dikey ve yatay sınırlayıcı çizgilerde, baş ve etek kenar boşluk sınırlarının belirlenmesinde kullanılmıştır (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 256). Uygulama parşömende keskin uçlu aletlerle yapılan delikler olarak görülürken; kâğıtta daha çok küt uçlu el aletleri, bız, tığ, rulet, cetvel ve pergel gibi aletler kullanılarak yapılan izler şeklindedir (Webber Jones 1946: 390).

2 no.lu el yazmasının 44 sayfasında iğneleme delikleri tespit edilmiştir (Fig. 41-42). İğneleme, ağırlıklı olarak A grubu kâğıtlarında görülmüştür. E grubuna dahil olan Avrupa kâğıtlarında ve B grubu kâğıtlarında görülmemiştir. İğnelemelerin bulunduğu sayfaların büyük bir bölümünde etek iğnelemeleri de bulunmaktadır. Etek iğnelemelerini çizgi sistemi takip etmektedir. Çizgiler genellikle kuru bir kalem ucu yardımıyla sütunların kenarlarına dikey olarak çizilmiştir (Briquel Chatonnet 2019: 252).

⁸ pH ölçümleri T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Kitap Şifahanesi ve Arşiv Dairesi Başkanlığı Ar-Ge Birimi tarafından yapılmıştır.

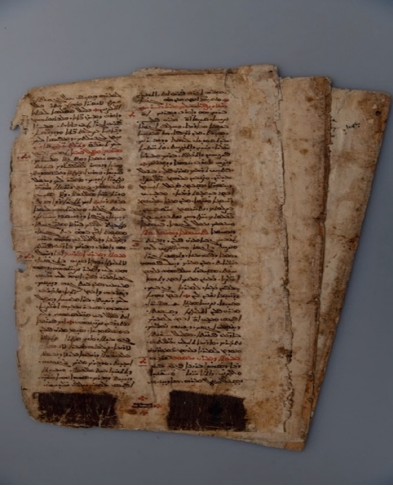

Fig. 41. Forma sırtında görülen
iğneleme detayları

Fig. 42. 131a sayfasında yer alan iğneleme detayı

2 no.lu el yazmasında yazı düzenine referans sağlaması amacıyla kullanılmış olan bir diğer yöntem el aleti ile yapıldığı düşünülen izlerdir. Bu referanslar belli belirsiz izler şeklindedir ve sayfadaki iki sütun yazı düzeninin iç, dış sınırlarını ve çerçevesini belirlemek amacıyla yapılmıştır (Fig. 137-138). Bu izler, B grubu kâğıtlarda görülmektedir.

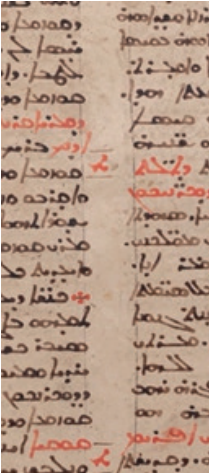

Fig. 43. Çizgi sistemi detay
(89b)

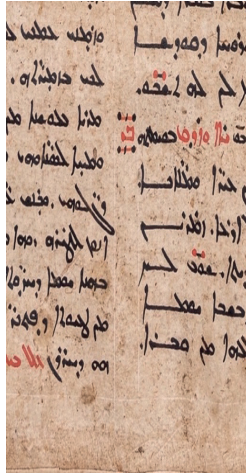

Fig. 44. Mıstar izleri detay
(8a)

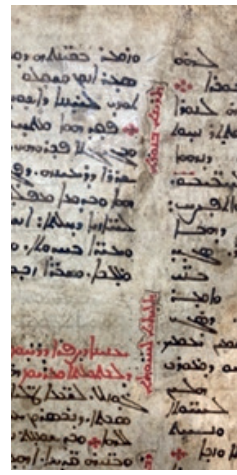

Fig. 45. Noktalamaya detayı
(95a)

1.2.4. Mürekkep

Süryani el yazmalarında yazım yüzeyleri kadar önem taşıyan bir diğer malzeme grubu mürekkeplerdir. Süryani el yazmalarında kullanılan mürekkep literatürde ‘water of vitriol’ olarak adlandırılırken; Süryanice *dyawtā*, *hebrā*, *mayyā da-ḥrātā* kelimeleri ile ifade edilmektedir (Wright 1872: xxvi). Süryani el yazmalarında kullanılan mürekkep; demir sülfata (vitriol) arap zamkı (*šamgā arabiyyā*) eklenerek daha yoğun hale getirilen ve safra somununun (*apšā*) eklenmesiyle elde edilen bir çözelti olarak tanımlanmaktadır (Duval 1881, 1; Herbin 1803, 228; Wright 1872, xxvi; Land 1862, 58).

2 no.lu el yazmasında beş farklı kâğıt yapısı tespit edilmiştir. Bu kâğıtların birbirinden farklı dönemlerde el yazmasının metin bölümüne dahil edildiği düşünülmektedir. Fenqitho’ya eklenen bu kâğıtlar birbirinden farklı özellikler gösterse de metinde kullanılan mürekkep siyah ve kırmızı mürekkep olmuştur. Kullanılan bazı analitik yöntemler ile mürekkeplerin içeriği tespit edilmiştir. Yapılan XRF ve Raman spektroskopisinde analiz için seçilen noktalarda siyah mürekkebin demir mazi mürekkebi olduğunu tespit edilmiştir (Tablo 5). Kırmızı rengin içeriğinde ise vermilyon (cıva sülfür) pigmenti tespit edilmiştir (Tablo 6).

Sayfanın görünümü	Raman spektroskopisinde siyah renklerin 20x altındaki görüntüleri	XRF spektroskopisinde analiz noktası	Sayfa numarası	Kâğıt grubu
			2a	E grubu
			8a	B grubu
			126a	A grubu

Tablo 5. Analizi yapılan siyah mürekkeplerin görüntüleri

Sayfanın görünümü	Raman spektroskopisinde kırmızı renklerin 20x altındaki görüntüleri	XRF spektroskopisinde analiz noktası	Sayfa numarası	Kâğıt grubu
			2a	E grubu
			8a	B grubu

Tablo 6. Analizi yapılan kırmızı mürekkeplerin görüntüleri

1.2.5. Numaralandırma ve İşaretler

Süryanice el yazmalarında formaların numaralandırılması (İng. *pagination*) bazı standart özellikler taşımaktadır. Numaralar her formanın ilk ve son sayfasının eteğine yazılarak forma geçişini belirgin hale getirmektedir (Fig. 46). Numaralar bitkisel veya geometrik süsleme içerisinde yazılmaktadır (Özbek 2019: 16). Numaralandırmada kullanılan rakamlar, Süryanice aritmetik rakamlardır ve onların karşılığı olan Süryanice harfler ile birlikte yazılmaktadır. Bu uygulama, formaların numaralandırılmasında kullanılan en eski yöntemdir. Dokuzuncu yüzyıldan sonra rakamlar yerine harflerin sayısal değerleri kullanılmaya başlanmıştır (Duval 1881: xv).

Fig. 46. Sayfa numaralandırmaları (80b-81a)

Metin bünyesinde bulunan kâğıt farklılıklarına, dönem eklerine ve eteklerde yer alan onarım kâğıtlarına göre numaralandırmaların formları farklılık göstermektedir. Numaralandırmada Süryanice harfler rakamsal değerleriyle kullanılmıştır ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Metnin genelinde harflerin alt, üst, sağ ve sol kenarlarında kırmızı mürekkeple yapılmış dört nokta yer almaktadır. Bazı numaralandırmalarda iki kırmızı iki siyah noktalamalar varken; bazılarında sadece siyah noktalamalar bulunmaktadır (Fig. 47). Süryani el yazmalarında numaralandırılmada kullanılan yazı hattı, *serṭā* (serto) ya da *eṣṭrangēlā* (estrangele) olmak üzere değişkenlik göstermektedir (Borbone ve Briquel Chatonnet, Balicka Witakowska 2015: 256). 2 no.lu el yazmasının numaralandırmaları serṭo hattı ile yazılmıştır.

Fig. 47. Farklı formdaki numaralandırmalar (20b, 31a, 101a, 100b)

“Dört noktalı işaret” (İng. *quadruple-dots mark*) Süryani el yazmalarında sıklıkla görülen işaretlemelerdendir. Genellikle her sayfanın ‘b’ yüzünde bulunmaktadır. Baş bölümünün sağ köşesine ilk satır ile aynı hizada olacak şekilde yapılmaktadır (Fig. 153-154). 2 no.lu el yazmasında bulunan dört noktalı işaretlemeler, metinde kullanılan kâğıtlara, Avrupa kâğıdı ile yapılan tamamlamalara göre değişkenlik göstermektedir (Fig. 48).

Fig. 48. 3b, 12b, 7b, 38b, 94b no.lu sayfalarda bulunan işaretlemeler

1.2.6. Metinde Bulunan Süsleme Öğeleri

Süryani el yazmalarını süsleyen unsurları yazıcı tarafından eklenen yazılar/işaretler/notlar ve boyanmış veya çizilmiş bezemeler olmak üzere iki başlık altında değerlendirmek mümkündür. İlk gruba yazar, araştırmacı ya da el yazmasının bağlı olduğu kütüphane tarafından yapılan işaretler, metin aralarına yazılan notlar, düzeltmeler ve noktalama işaretleri dahil edilmektedir (Khazâie 2006: 131). Bu işaretler yazı alanının arasında ya da etrafında yer almaktadır. Genellikle kırmızı ve siyah mürekkebin birlikte kullanıldığı süslemelerdir (Fig. 49). Seçilen sayfalarda kırmızı rengin Raman Spektroskopisi ile analizi gerçekleştirilen tüm noktalarında vermilion pigmentine ait bantlar tespit edilmiştir (Kocaman 2023: 3). Yazı alanının etek, baş, ağız ve sütun aralarında bulunan notların etrafında siyah ve kırmızı mürekkep ile yapılan çerçeveler bulunmaktadır. Bu çerçeveler düz, dalgalı veya oval olarak çizilmiştir. Köşe dönüşlerinde ise tığlar ya da dalgalı dönüşler bulunmaktadır.

Fig. 49. 38b, 95a ve 20b sayfalarında bulunan süslemeler

İkinci grubu ise iç içe geçen akıcı çizgilerden, sarmal veya stilize dalgalardan oluşan süsleme öğeleri oluşturmaktadır. Bu süsleme öğeleri, çeşitli geometrik şekillerin renklerle bir araya gelmesiyle elde edilmiştir (Khazâie 2006: 131). Metin başlıkları (İng. *line-fillers*), bu gruba dahil edilen süslemelerdendir. Süryanî el yazmalarının erken örneklerinden itibaren yazı alanlarının planlanmasında boşlukları doldurmak amacıyla ya da konu geçişinin yapıldığı bölümlerde başlık süslemeleri (İng. *line-fillers*) olarak adlandırılan bu tasarımlar uygulanmıştır. Bu süslemeler metnin 31a, 39a, 49a, 49b, 52a, 60b, 63b, 67b, 75b, 93b, 96b, 101a, 103b, 105a, 108a, 109b, 110b, 113a, 117b, 126a ve 129b no.lu sayfalarında bulunmaktadır (Tablo 7).

Başlık süslemeleri zencirek, zincir ve örgü gibi birbirlerine benzeyen kompozisyonlara sahiptir. Bu süslemeler, motiflerin birbirine bağlanması ile bir bütün haline getirilen ve kendi yapılarını tamamlayan kompozisyonlardır (Coşkun Çelik 2019: 151). Başlık süslemelerinin bazıları kırmızı veya siyah renk bir çerçeve ile çevrelenmiştir. Çerçevelerin köşelerinde tığlar ve kıvrımlı dönüşler, bağlayıcı veya yardımcı unsur olarak kullanılmıştır. Çerçevenin olmadığı süslemelerde kapalı kompozisyonlar oluşturularak kendi yapılarının tamamlanması sağlanmıştır. Bu bordürlerin baş ve sonunda yine yardımcı unsur olarak tığ ve kıvrımlı dönüşler kullanılmıştır.

31a		101a	
39a		103b	
49a		105a	
49b		108a	
52a		109b	
60b		110b	
63b		113a	
67b		117b	
75b		126a	
93b		129b	
96b			

Tablo 7. Metninde bulunan başlık süslemeleri

Metinde toplam 21 farklı başlık süslemesi bulunmaktadır. Bunlardan yalnızca 31a ve 39a no.lu sayfalarda bulunan süslemeler siyah renk ile yapılmıştır. Diğer 19 süslemede kırmızı, yeşil, sarı, koyu yeşil ve siyah rengin kullanıldığı görülmektedir. Süslemelerdeki şeritler ise siyah renk ile konturlanmıştır. 126a no.lu sayfada bulunan başlık süslemesi referans kabul edilerek Raman ve XRF spektroskopisi yardımıyla pigment ve boyarmaddelerin tanımlama çalışmaları gerçekleştirilmiştir (Fig. 50).

Fig. 50. 126a no.lu sayfada bulunan başlık süslemesi

126a no.lu sayfada bulunan süslemede XRF spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda; kırmızı renkte majör element olarak cıva (Hg) ve düşük sinyalde kalsiyum (Ca), demir (Fe), potasyum (K), bakır (Cu) ve klor (Cl) tespit edilmiştir (Fener 2022: 9). Raman spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda ise kırmızı renkte analizin gerçekleştirildiği noktalarda vermilion pigmentine ait bantlar tespit edilmiştir (Kocaman 2023: 3).

Yeşil renkte XRF spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda; majör element olarak bakır (Cu), minör element olarak kalsiyum (Ca) ve düşük sinyalde klor (Cl), potasyum (K), demir (Fe) ve cıva (Hg) tespit edilmiştir. Koyu yeşil renkte ise bakır (Cu), minör element olarak kalsiyum (Ca) ve düşük sinyalde demir (Fe), potasyum (K), cıva (Hg), klor (Cl) ve titanyum (Ti) tespit edilmiştir. Her iki yeşil rengin de bakır bazlı bir pigment ile elde edildiği düşünülmüştür (Fener 2022: 10-12).

Sarı renkte XRF spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda; majör element olarak kalsiyum (Ca), minör element olarak arsenik (As) ve düşük sinyalde demir (Fe), klor (Cl), potasyum (K) ve bakır (Cu) tespit edilmiştir. Süsleme renginin As_2S_3 moleküler formülüne sahip orpiment pigmenti ile elde edildiği düşünülmüştür (Fener 2022: 11). Raman analizlerinde sarı renkte elde edilen spektrumda yer alan bantlar ise orpiment (zırnık) pigmenti karakteristik bantlarıdır. Bu durum sarı renk için orpiment pigmenti kullanımına işaret etmektedir (Kocaman 2023: 1).

Siyah renkte XRF spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda; majör element olarak kalsiyum (Ca), minör element olarak bakır (Cu) ve düşük sinyalde

demir (Fe), potasyum (K), cıva (Hg) ve klor (Cl) tespit edilmiştir. Renginin karbon siyahı pigmenti ile elde edildiği düşünülmekle birlikte süsleme için demir mazı mürekkebi kullanılmış olma ihtimali de söz konusudur. Bakırın minör element olarak tespit edilme nedeninin civardaki yeşil renkten kaynaklandığı düşünülmektedir (Fener 2022: 13).

Siyah renk kontür üzerinde yapılan analiz sonucunda majör element olarak kalsiyum (Ca) ve düşük sinyalde demir (Fe), klor (Cl) ve potasyum (K) tespit edilmiştir. Süsleme renginin karbon siyahı pigmenti ile elde edildiği düşünülmekle birlikte süsleme için demir mazı mürekkebi kullanılmış olma ihtimali de ön görülmüştür. Raman spektroskopisi ile yapılan analizler sonucunda ise siyah renkte ve siyah renk kontürde analizin gerçekleştirildiği noktalarda demir mazı mürekkebi spektrumu elde edilmiştir (Kocaman 2023: 4).

Siyah ve kırmızı mürekkeple yapılan noktalama işaretleri de süsleme öğelerine dahil edilmektedir. Tek nokta, çift nokta gibi süslemeler mürekkeple yapılan daha basit süslemelerken; rozet/gülbezek gibi süslemeler detay içeren süslemelerdir (Fig.51) (Balicka Witakowska 1998: 649).

Fig. 51. 8a, 61a, 12b ve 40b no.lu sayfalarda bulunan süsleme öğeleri

1.2.7. Ketebe

Ketebe, uluslararası literatürde *colophon* olarak adlandırılan, künye kaydı anlamına da gelen, el yazmasının kimliğini ortaya koyan birincil kaynaklardır. Yazma eserlerde terminolojik olarak *ferâ kaydı*, *istinsâh kaydı*, *ketebe*, *kitâbet kaydı* da olarak bilinmektedir. Genellikle el yazmaların sonunda bulunan bu kayıtlar, el yazmasının yazarı ve *te'lif-istinsâh târihi* hakkında bilgiler içermektedir. Bir eserin ketebesinin bulunması, tam künyesinin belirlenebilmesi açısından önem taşımaktadır (Healey 2005: 319).

Ketebe kaydı; nüshanın tarihine, yazıldığı yere, kopyalayanın adına, nüshanın kimin ve ne için yazdırıldığına dair bilgiler içermektedir. Ketebeler yalnızca el yazmalarının kökenlerini tespit etmek için değil; aynı zamanda yerel toplulukların yaşamları hakkında içerdikleri veriler açısından da önem taşımaktadır. Ketebe kayıtları bazen o dönem gerçekleşen istila, salgın hastalıklar, doğal afetler, savaşlar gibi döneme etki eden ve belirleyici olaylar hakkında da bilgiler barındırmaktadır. Bu kayıtlar bazen birkaç sayfayı bulan uzunlukta olabilmektedir (Briquel Chatonnet 2019: 253).

2 no.lu el yazmasının 135b, 136a ve 137a no.lu sayfalarında ketebe, 21a sayfasında ise ara ketebe kaydı yer almaktadır. 135b, 136a ve 137a no.lu sayfalarda bulunan ketebe kayıtlarında metin siyah mürekkeple yazılmıştır. Ancak yazı alanının genelinden farklı olarak kırmızı mürekkeple çerçevelenmiştir.

135b no.lu sayfada yer alan ketebe kaydında metin, bölümlere ayrılmış ve her bölüm kendi içerisinde kırmızı mürekkeple çerçevelenmiştir (Fig. 52). Sayfanın büyük oranda tahrip olması ve mürekkeple kaybının bulunması sebebi ile yapılan tercümede kesintiler bulunmaktadır. El yazmasının yazarı, nerede yazıldığına dair bilgilere bu kayıttan ulaşılmıştır.

Fig. 52. Ketebe kaydı (135b) **Fig. 53.** Ketebe kaydı (136b) **Fig. 54.** Ketebe kaydı (137a)

136a no.lu sayfada yer alan ketebe kaydında kaydın Yunan yılı 1840, 28 Temmuz'da Meryem Ana Kilisesi'nde yazıldığını ve onarımların da bu kilisede yapıldığı ifade edilmiştir. Yunan yılı 1840, Miladi 1529 tarihini işaret etmektedir (Fig. 53). 137a no.lu sayfada yer alan ketebe kaydı el yazmasının Deyr-ül Zafaran'da Mor Avgin Manastırı'nda 1473-1474 yılında onarıldığından söz edilmektedir (Fig. 54). 21a no.lu sayfada yer alan ara ketebe kaydında ise el yazmasının onarıldığı, bazı eklemeler yapıldığı bilgisi verilmiştir. Ara ketebe kaydı, sayfanın eteğinde bulunmaktadır ve yatay olarak yazılmıştır. Metinde sekiz adet bulunan

ve B grubu olarak adlandırılan kâğıt grubunun son sayfasında bulunmaktadır. Bu durumda B grubu kâğıtlarının onarım esnasında metne dahil edildiği düşüncesini desteklemektedir. Ancak ketebe kaydında tarih yer almamaktadır

Sonuç ve Değerlendirme

Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Kütüphanesi, Diyarbakır Metropolitliği III. Mar Mari tarafından oluşturulan şahsi kütüphanenin vefatının ardından Meryem Ana Kilisesi'ne devredilmesi ile kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan döneme ait farklı dil ve içeriklere sahip pek çok eseri bünyesinde barındıran koleksiyon, 19. yüzyıl itibariyle Afrām Barşūm (1887-1957), Philoxenos Dōlabānī (1885-1969), Arthur Vööbus (1909-1988), Jules Leroy (1903-1979), Aziz Günel (1918-1997), Gabriel Akyüz (1959-) gibi pek çok din adamı ve araştırmacının yaptığı çalışmalar sayesinde bilim camiasında tanınmıştır. 2 no.lu el yazması da bahsi geçen koleksiyona dahil edilen ve uzun yıllar kilise bünyesinde aktif olarak kullanılan bir el yazmasıdır. El yazması 2021 yılında konservasyonu gerçekleştirilmek üzerine Diyarbakır Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi Kütüphanesi'nden Türkiye Yazma Eserler Kurumu, Kitap Şifahanesi ve Arşiv Daire Başkanlığı Restorasyon Birimi'ne getirilmiştir. Orta Çağ ve Süryani el yazmalarının özgün özelliklerini bünyesinde barındırması ve korunmuş durumda olması sebebi ile geniş bir çevrecede değerlendirilmiş, kodikolojik incelemesi ve konservasyonu yapılmıştır.

2 no.lu el yazması 135b no.lu sayfada bulunan ketebe kaydına göre Aralık 1520 Yunan yılı, Miladi 1209 yılında Raban Zbino tarafından yazılmış bir Fenqitho kitabıdır. I no.lu yan kâğıt dahil olmak üzere toplam 138 sayfadan oluşmaktadır. El yazmasının ana ketebe kaydında özgün metnin sayfa sayısı hakkında bilgi yer almamaktadır. Ancak yaklaşık 9. yüzyıl itibariyle yazılmaya başlanan ve Süryani yazınsal kaynaklarında önemli bir yere sahip olan fenqithoların bilinen bir metin içeriğine sahip olması, 2 no.lu el yazmasının 1209 tarihinde de yaklaşık olarak günümüzdeki sayfa sayısına sahip olduğunu düşündürmektedir. Aynı zamanda yazı alanlarında bulunan parça kayıplarının eski onarımlar esnasında tamamlanması ve yazının devam ettirilmesi de bu görüşü desteklemektedir.

Kodikolojik inceleme kapsamında 2 no.lu el yazması forma yapıları, kâğıt özellikleri, metin yapısı, ketebe kaydı, tarihlendirme sistemleri, kullanılan malzeme ve yazı gereçleri olmak üzere pek çok açıdan değerlendirilmiştir. Kodikoloji kavramı 20. yüzyıl itibariyle uluslararası literatürde pek yayın ve araştırmacının konusu olmuşken; ülkemizde bu konuda yapılan çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu sebeple birbirinden farklı belgeleme ve teşhis yöntemleri kullanılarak yapılan incelemeler, karşılaştırmalı olarak değerlendirilip literatür çalışmaları ile desteklenmiştir. Yapım tekniklerinin çözümlenmesi ve tespit edilen yöntemlerin uygulanabilmesi amacı ile el yazmasının A5 boyunda replikası (tıpkı yapım) yapılmıştır. Yapılan belgeleme, teşhis ve tıpkı yapım çalışmaları, konservasyon

yöntemleri için referans sağlamıştır. Yapılan çalışmalar çizim ve modellemeler ile desteklenmiştir.

2 no.lu el yazmasında yapılan belgeleme, teşhis ve kodikolojik inceleme, konservasyon çalışmalarının temelini oluşturarak yapım tekniklerinin incelenmesine, hammadde kaynaklarının tespitine ve bozulmaların, bozulma kaynaklarının, bozulma tanımlarının yapılmasına olanak sağlamıştır. El yazması bünyesini oluşturan her yapı hem özel hem de genel çerçevede değerlendirilmiştir. Konservasyon esnasında üretim teknikleri ve dönem ekleri korunarak; yapıları oluşturan hammaddelerin hareketi ile uyum gösteren, birlikte çalışan, sürekliliği olan, geri dönüşümlü ve uluslararası kurumlarca kabul gören yöntemler uygulanmıştır. Metinde bulunan ve farklı tarihlerde yapıldığı düşünülen eski onarımlar dönem eki kabul edilerek korunmuştur.

Süryaniler, Süryanice, Süryani el yazmalarının süsleme öğeleri gibi konularda ülkemizde sınırlı sayıda da olsa çalışma olmasına rağmen; Süryani el yazmalarının kodikolojik incelemesi ve konservasyonu hakkında çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle yapılan çalışmalar esnasında el yazması geniş bir perspektifte ele alınarak el yazması bünyesini oluşturan yapılar değerlendirilmiştir. 2 no.lu el yazması yalnızca yapı olarak değil; taşınabilir kültürel miras ögesi olması ile de gelecek kuşaklara aktarımı büyük önem taşımaktadır. Süryanilerin kültürel ve sanatsal çeşitliliğini ortaya koyan el yazmalarının bünyelerinde barındırdıkları detaylar hem üretildikleri yüzyıl hem bulundukları coğrafya hem de yapım teknikleri itibarıyla el yazması grupları içerisinde merak uyandıran ve inceleme konusu olan üretimlerden olmuştur. 2 no.lu el yazmasının ketebe kayıtlarına göre en az üç kez kapsamlı şekilde onarılması, yapıda görülen değişiklikler, büyük ölçüde özgün yapım teknikleri ile günümüze ulaşması, inceleme olanağı sağlaması ve korunma durumunun iyi olması, el yazmasının önemini ortaya koymaktadır. Bu el yazmasının kodikolojik olarak detaylı şekilde incelenebilmesi, hakkında verilerin kısıtlı olduğu Süryani el yazması yapım teknikleri konusuna ışık tutulmasını sağlamıştır.

Anadolu'nun kültürel renklerinden biri olan Süryaniler, özgün üretimler ile kültürel yelpazenin gelişimine katkı sağlayan topluluklardır. Bu nedenle 13. yüzyılda Anadolu coğrafyasında yazılan, tarihsel süreçte yapım teknikleri korunan bir Süryani el yazmasının yine Anadolu coğrafyasında incelenmesi, onarılması ve koruma altına alınması; tarihi, sosyal, kültürel değerlere olarak Sanat Tarihi, Koruma ve Kodikoloji Bilimi açısından da önem taşımaktadır. Yapılan bu çalışmanın Süryani el yazmaları konusunda gelecekte yapılacak çalışmalara örnek teşkil etmesi umulmaktadır.

Kaynakça

- Acara, M. (1998). “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15, Sayı 1, s. 183-201.
- Adam, P. (1927). *Das Restaurieren alter Bücher*, Halle (Saale): Verlag von Wilhelm Knapp.
- Akyüz, P. G. (1999). *Diyarbakır'daki Meryem Ana Kilisesi'nin Tarihçesi M.S. 3. Yüzyıl*, İstanbul:Resim Matbaacılık A.Ş.
- Alexandre Bidon, D. (1989). “les tranchefiles brodées. Étude historique et technique”, Paris:*Bibliothèque nationale*, s. 613-614.
- Arslanboğan, S. ve Hillez, S. (2011). “Diyarbakır Kiliseleri”, *Medeniyetler Arası Diyarbakır Mimarisi*, Ed. İ. Yıldız, Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları.
- Baker, D. (1989). “A note on the expression “...a manuscript on oriental paper””, *Manuscripts of the Middle East* 4, Leiden: Ter Lugt Press, s. 67-68.
- Barsavm, İ.E.İ. (2005). *Saçılmış İnciler Süryanilerin Yazınsal Tarihi*, Çev. Z. Demir, İstanbul: Resim Ofset
- Balicka Witakowska, E (1998). “Remarks on the Decoration and Iconography of the Syriac Gospels, British Library, Add. 7174”, *Symposium Syriacum VII. Uppsala University, Department of Asian and African Languages, 11–14 August 1996*, Ed. R. Lavenant, Roma: Pontificio Istituto Orientale, s. 641-659.
- Baumstark, A. (1967). *Festbrevier und Kirchenjahr der syrischen Jakobiten: eine liturgiegeschichtliche Vorarbeit*, Paderborn: Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums.
- Beit Arié, M. (2015). “Hebrew Codicology”, *Comparative Oriental Manuscript Studies-An Introduction*, Ed. E. Sokolinski, COMSt, s. 208-234.
- Borbone, P.G. – Briquel Chatonnet, F. – Balicka Witakowska, E. (2015), “Syriac Codicology”, *Comparative Oriental Manuscript Studies-An Introduction*, Ed. E. Sokolinski, COMSt, s. 252-266.
- Borbone, P.G. ve Briquel Chatonnet, F. (2015). “Syriac Manuscripts”, *Comparative Oriental Manuscript Studies-An Introduction*, Ed. E. Sokolinski, COMSt, s. 57-59.
- Boudalis, G. (2007). “Endbands in Greek-style bindings”, *The Paper Conservator*, Vol. 31, s. 29-49.
- Briquel Chatonnet, F. (1998) “Le temps du copiste. Notations chronologiques dans les colophons de manuscrits syriaques”, *Proche-Orient ancien temps pensé, temps vécu. Actes de la table-ronde du 15 novembre 1997*, Ed. F. Briquel Chatonnet – H. Lozachmeur, Paris: Maisonneuve, s. 197-210.
- Briquel Chatonnet, F. (2019). “Writing Syriac Manuscripts and Inscriptions”, *The Syriac World*, Ed. D. King, Routledge, s. 243-265.
- Brown, L. (1993). *The New Shorter Oxford English Dictionary*, Ed. L. Brown, Clarendon Press, Vol. I.
- Coşkun Çelik, B. (2019). “Süryanca Liturjik Bir Elyazmasının Süsleme Özellikleri Üzerine İnceleme”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 43, s. 150-159.

Déroche, F. (2005). *Islamic Codicology. An Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, Çev. D. Dusinberre Daudin – D. Radzinowicz, London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation.

Dolabani, H. (2006). *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, Çev. G. Akyüz, Ed. İ. Özcoşar – H.H. Güneş, İstanbul: İmak Ofset Basım Yayın.

Duval, R. (1881). *traité de grammaire syriaque* Paris: F. Vieweg.

Ersen, A. – Güleç, A. – Alkan, N. – Kudde, E., (2009). “Konservasyon Raporunun Önemi, İçeriği ve Hazırlanma Adımları”, *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 2, s. 3-16.

Federici, C. ve Houlis, K. (1988, *Legature Bizantine Vaticatie*, Ed. F. Palombi, Roma.

Fener, E. (2022). *Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi 2 Numaralı Eserin XRF Analizi*, Kitap Şifahanesi ve Arşiv Dairesi Başkanlığı Ar-Ge Birimi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (Yayımlanmamış Rapor).

Frost, G. (2013). “Material Quality of Medieval Bookbindings”, *Journal of Hospitality Marketing & Management*, s. 129-134.

Gacek, A. (2009). *Arabic Manuscripts. A Vademecum for Readers*, Leiden: Brill.

Hatch, W.H.P. (1946). *An Album of Dated Syriac Manuscripts*, Boston: American Academy of Arts and Sciences.

Healey, J.F. (2005). “Süryanca El Yazısının Erken Tarihi: Yeniden Bir Değerlendirme”, Çev. M. S. Toprak, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5, Sayı 4, s. 315-319.

Herbin, A.F.J. (1803). *Développemens des principes de la langue arabe moderne: suivis d'un recueil de phrases, de traductions interlinéaires, de proverbes arabes et d'un essai de calligraphie orientale*, Paris: Baudouin.

Kalligerou, M. (2009). “Tenth-century Georgian manuscript in the library of St Catherşne’s Monastery, Sinai”, *Care and Conservation of manuscripts 11. Proceedings of the eleventh international seminar held at the University of Copenhagen 24th-25th April 2008*, Museum Tusculanum Press, s. 151-178.

Kaplan, N. ve Akyüz, M. (2021). “1177 Tarihli Süryanice “Harklean” Dörtlü İncil El Yazması”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 4, Sayı 2, s. 190-211.

Kathpalia, Y.P. (1990). *Arşiv Malzemesinin Korunması ve Restorasyonu*, Çev. N. Somer, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı, No 6, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Khazâie, M. (2006). “The Arabesque (İslîmî); Its Formation and Religious Devotion in Early Islamic Art of Persia”, *Goya*, 312, s. 131-157.

Kiraz, G.A. (2010). “Ephrem’s Madroshe and the Syrian Orthodox Beth Gazo”, *Journal of Syriac Studies*, Vol. 2, s. 47-56.

Kocaman, A. (2023). *Süryani Kadim Meryem Ana Kilisesi 2 Numaralı Eserin Raman Analizi*, Kitap Şifahanesi ve Arşiv Dairesi Başkanlığı Ar-Ge Birimi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (Yayımlanmamış Rapor).

Land, J.P.N. (1862). *anecdota Syriaca*, Brill, Lugdunum Batavorum.

Loveday, H. (2001). *Islamic Paper-A Study of the Ancient Craft*, London: The Don Baker Memorial Fund.

Merian, S.L. (2008). "The characteristics of Armenian medieval bindings", *Care and Conservation of manuscripts 10. Proceedings of the tenth international seminar held at the University of Copenhagen 19th-20th October 2006*, Museum Tusculanum Press, s. 89-107.

Özbek, H. (2019). *Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğünde Bulunan Süryani-ce El Yazmalarının Kataloglanması*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin: Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Özcan, A. (2008). "Kâğıt Yüzey Pürüzlülüğünün L*A*B* Değerleri Üzerine Etkisinin Belirlenmesi", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi* 7, Sayı 14, s. 53-61.

Pavlović, J. – Sclocchi, M. C. – Planý, M. – Ruggiero, D. – Puškárová, A. – Bučková, M. – Šoltys, K. – Colaizzi, P. – Riccardi, M. L. – Pangallo, D. – Pinzari, F. (2022)., "The microbiome of candle beeswax drops on ancient manuscripts", *International Biodeterioration & Biodegradation*, Vol. 174, s. 1-11.

Sánchez Prieto, A.B. (2016). *Bookbinding 2. Bookbinding Evolution During the Middle Ages (Part I)*, University Complutense of Madrid.

Scheper, K. – Hepworth, P. – Arietta Revithi – Vinour, F. – Sarris, N. – M. Mayer, M. – Moukarzel, J. – Balicka Witakowska, E. – Parodi, L.E. (2015)., "Conservation and preservation", Ed. L.E. Parodi, *Comparative Oriental Manuscript Studies-An Introduction*, COMSt, s. 539-581.

Szirmai, J.A. (1999). *The Archaeology of Medieval Bookbinding*, Londra: Routledge.

Şimşek, M. (2018). *Süryaniler ve Diyarbakır*, İstanbul: Kent Işıkları.

Telli, E. ve Top, M. (2021). "Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi Kduşkuşsinindeki Madeni Levha Örnekleri", *Sanat Tarihi Yıllığı-Journal of Art History*, Vol. 30, s. 259-289.

Yılmazçelik, İ. (1995). *19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Webber Jones, L. (1946). "Pricking Manuscripts: The Instruments and Their Significance", *Speculum-A Journal of Mediaeval Studies* 4, Vol. XXI, s. 389-403.

Wright, W. (1872). *Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum Acquired Since the Year 1838*, Berlin: Order of the Trustees.

BOA ARŞİVİNDE BULUNAN FERMAN ve BERATLARDAKİ TEZHİP SÜSLEMELERİ

The Illumination Decorations in the Edicts and Certificate Found in the Boa Archive

Burak Muhammet GÖKLER¹

Özet

Orta Asya coğrafyasında M.Ö. XVIII-XII. yüzyıllar arasında kullanılmaya başlanan tezhip, kitap süsleme sanatlarından birisi olup Türk-İslam devletleri için oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti'nde tezhip sanatı Fatih Sultan Mehmet dönemi ile başlatılmaktadır. Fatih devri ile başlayan ekol süreci Batılılaşma sürecine kadar devam etmiştir. 1700'lerin başlarına kadar klasik motifler olarak bilinen palmet, rumi, kıvrık dal, lale, karanfil, münhani, hatayi ve süsen gibi bezemeler sıkça tercih edilmiştir. Ayrıca bu dönemde yapılan tezhipler genel olarak göze hoş gelen ve hattın önüne geçmeyen bir tasarım anlayışını yansıtmaktadır. Bir kitap süsleme sanatı olan tezhiple pek çok tarihi yazma ve belgede karşılaşılması mümkündür. Tezhibin en çok tercih edildiği Kur'an-ı Kerim başta olmak üzere, divanlarda, vekainamelerde, nâmelerde, beratlarda, fermanlarda, cüzlerde, vakfiyelerde, icazetnamelerde ve antlaşma gibi metinlerde rastlanılmaktadır. Osmanlı Sultanlarının emirlerini veya aldığı kararları yansıtan fermanlar ile bir tayin, tahsis, imtiyaz gibi ayrıcalıkları göstermek için gönderilen beratlar tezhip sanatının uygulandığı önemli belgelerin başında gelmektedir. Bu belgelerin tezhip açısından tezyin edilmiş olması önemlidir. Bu kapsamda Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan II. Süleyman, III. Mustafa, I. Abdulhamid, III. Selim ve II. Mahmud dönemine ait olan 1688 ile 1826 tarihlerini kapsayan dokuz ferman ve berat tezyinat araştırma kapsamına alınmıştır. Değerlendirmeye alınan beş ferman ve dört beratın teknik, renk, desen ve kurgu açısından incelendiğinde özellikle motif bazında klasik dönemi kısmen devam ettirmektedir. Ancak dönemin diğer yazma eserlerine bakıldığında barok, rokoko ve ampir üsluplarının etkisinin daha belirgin olarak hissedildiği görülmektedir. Kurgu bakımından belgeler kendi sınıfında irdelendiğinde birbirlerinin birer tekrarı niteliğindedir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, burak.gokler@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5035-6756.

Bu husus 1826'lı yıllardan sonraki belgelerde imparatorluk üslubunun etkisiyle değişkenlik ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Batılılaşıma, Berat, BOA, Ferman, Osmanlı, Süsleme

Abstract

The art of illumination, which is one of the book ornamentation arts and started to be used in Central Asia in the 18th to 12th centuries B.C., has an important place for Turkic-Islamic states. The tradition of illumination in the Ottoman Empire was initiated during the reign of Fatih Sultan Mehmet and the process persisted until the Westernization process. Classical motifs such as palmette, arabesque, sinuous branch, tulip, carnation, münhani, hatayi, and lily were frequently preferred until the early 1700s. Moreover, illuminations from this period generally reflected a design aesthetic that was visually appealing and did not overshadow the calligraphy. As a form of artistic embellishment for books, illumination can be seen in many historical manuscripts and documents. Illumination is seen in texts such as the Quran, as well as in divans, chronicles, epistles, berats (imperial decrees), fermans (royal edicts), juz' (Quranic sections), vakfiyes (endowment deeds), icazetnames (licenses), and treaties. Fermans reflecting the orders or decisions of Ottoman Sultans and berats sent to signify appointments, allocations, and privileges were among the significant documents adorned with illumination. The embellishment of these documents holds particular importance from the aspect of illumination. In this context, nine decrees and berats dating between 1688 and 1826, corresponding to the reigns of Sultan II. Süleyman, Sultan III. Mustafa, Sultan I. Abdulhamid, Sultan III. Selim, and Sultan II. Mahmud, and kept in the Ottoman Archives of the Prime Ministry, were included in the present study on the illumination decoration. Examining these five decrees and four berats from the technical, color, pattern, and composition aspects, it was determined that they partially continued the classical era, particularly from the aspect of motifs. However, when compared to other contemporary manuscripts, the effects of baroque, rococo, and neoclassical styles become more prominent. Comparing the documents to their own class in terms of composition, they seem to be variations of each other. This aspect varies in the documents after 1826 due to the effects of imperial style.

Keywords: Westernization, Berats (Imperial Decrees), Fermans (Royal edicts), Ottoman, Ornament

Giriş

Arapça altınlamak veya altınla süslemek manasında kullanılan tezhip, kitap süsleme sanatlarının önemli bir dalını oluşturmaktadır. Bu sanatla uğraşanlara ise müzehhib adı verilmektedir (İ. A. Birol 2012: 61-62). Tezhip için “*yazının elbisesi*” şeklindeki yorum belki de bu sanatı (A. Ersoy 1988: 7) betimleyen en kısa ve net tanımlamadır.

Zemin doldurma, halkâri, zerefşan, zerenderzer (A. F. Baysal 2019: 421) ve çift tahrir (İ. Birol 2012: 61-62) gibi teknikleri bulunan tezhibin tarihi geçmişi M.Ö. XVIII-XII. yüzyıllar arasında başlamaktadır. Orta Asya’da kâğıdın icat edilmesi akabinde Türklerde resim, minyatür ve tezhip sanatı gelişme göstermiştir (İ. Binark 1975: 28) ki Hunlar, Göktürkler, Emeviler, Abbasiler, Karahanlılar, Selçuklu, İlhanlı, Timurlu ve Osmanlı’yı da kapsayan uzun bir dönem içerisinde kullanılagelmiştir (A. F. Baysal 2019: 421-429). Tezhibin Anadolu’ya taşınması ve Osmanlı’ya geçmesiyle birlikte özellikle de XV. ve XVI. yüzyılda zirve dönemini yaşamıştır (İ. Binark 1975: 28).

Osmanlı’nın ilk yüzyıllarına ait tezhipler maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu devre ait en erken örnek Sultan II. Murad dönemine ait 1437 tarihli mûsikî nazariyat kitabıdır. Burada da Memlûk ve Timurlu etkilerinin baskın olduğu görülmektedir (Z. Tanındı 2003: 872) (F. Ç. Derman 2002:466). Osmanlı’nın tezhip ekolleri Fatih dönemi ile kendini göstermektedir (G. Küpeli 2009:474-494). Bu dönem belgelerinde tezhip süslemesinde en sık kullanılan bezemeler arasında, rumi, münhani, kıvrık dallar, seberk, pençberk, asma yaprakları, yıldız çiçekleri, nilüferler, hatayiler bulunurken, klasik dönemde iri çiçekler, yapraklar, hatayiler, güller, yıldız çiçekleri, girift dolamalar, lale, rozet çiçekler, bulutlar, kıvrık dallar işlenmiştir (A. F. Baysal 2019: 431-432). Rumi ve palmet örgeleri ise her dönemde tercih edilmesiyle dikkat çekmiştir.

Yapılan araştırma ve çalışmalarda yazma eser kütüphanelerinde yer alan Osmanlı Devleti de dahil olmak üzere birçok devletin cilt ve tezhip süslemeleri ile ilgili araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan ve süslemeleriyle dikkat çeken klasik ve Batılılaşma Dönemine ait 9 ferman ve berat belgelerinin tezhip süslemelerinden örnekler değerlendirmeye alınmıştır. Arşivde yer alan çok sayıdaki berat ve fermanlar bazı çalışmalara konu olduğu için özellikle de iki dönemi de kapsayabilecek (klasik-batılılaşma) örnekler seçilmiş, dönemsel farklılıklar belirlenmeye çalışılmıştır. Diğer belgeler ise karşılaştırma ve değerlendirme bölümünde irdelenmiştir.

1. Berat ve Fermanlar

1.1. II. Süleyman Dönemine Ait Ferman²

Sultan II. Süleyman dönemine ait 1688 tarihli ferman, Kudüs'te Rum ruhbanlarının idaresinde bulunan Kumame Kilisesi ve Beytullah'ın bahçelerine zorla el koyan Frenk rahiplerinin men edilmesiyle ilgilidir. 28 satırdan müteşekkil olan belge, 46,5 x 74 cm ölçülerine sahiptir.

Aharlı bir kâğıt üzerine siyah mürekkep ile yazılan fermanın üst ve sağ tarafı tamamen bezemeler ile tezyin edilerek zemin doldurma uygulanmıştır. Sağ taraftan başlayan halkâri tekniğindeki hatayı, penç ve rumi motifleri üst kısmı da kaplayarak ana kompozisyona bir fon oluşturmaktadır.

Belgenin üst ve orta kısmına konumlandırılan ana kompozisyon üçgen formda ele alınmıştır. Üçgeni oluşturan çizgi halkâri ile çizilmiş olup dıştan dilimli hançer³ yapraklarıyla dekore edilmiştir. Üçgen formunu altta tamamlayan sultanın tuğrası halkâri ve tahrirlidir. Tuğranın iç kısmında mavi ve sarı zemin üzerine işlenen penç çiçekleri dikkat çekmektedir.

Tuğranın hemen solunda tahriri ile birlikte palmet motifi şemasını veren çerçevenin iç kısmında palmet ve palmeti içten ve dıştan kuşatan pençlerle karşılaşılmaktadır. Yine bu kompozisyonun üstünde iç içe geçmiş iki palmetin içleri pençlerle doldurulmuştur. Tuğranın sağında alt bölüme yerleştirilen ve dilimli dış çerçevesi tahrirli ve halkâri olarak verilen bölümün iç kısmı rumi motifleri ve gülbezeklerle dolgulanmıştır. Bu kompozisyonun üstünde çerçevesi dilimli bir madalyon yer almaktadır. Madalyonu meydana getiren çerçeveler rumilerle desteklenmiştir. Kompozisyonun iç kısmında ise mavi, sarı ve kırmızı zemin üzerine farklı renklerde pençlere yer verilmiştir.

Üçgen formun orta eksenine yerleştirilen büyük madalyon içte ve dışta palmet formunda değerlendirilmiştir. İç bölümlerinde ise farklı renklerdeki hatayı ve pençlerle karşılaşılmaktadır. Süslemenin hemen üstünde sarı renkte, içi penç dolgulu iki saz yolunun ortası kırmızı zemin üzerine pençlerle değerlendirilmiştir. Formun iç kısmı tamamen sarı, kırmızı ve mavi renk tonlarındaki penç, hatayı ve yapraklarla düzenlenmiştir.

Ana kompozisyonun sol tarafına Hatt-ı Hümayun (M. S. Kütükoğlu 1997: 485-488) levhası konulmuştur. Üç ayrı panoya taksim edilen levhanın altında, etrafında hatayı ve pençlerle çevrili *"Emr-i hümayûnum mücebince amel oluna"* yazısı bulunmaktadır. İkinci kısmın dış hattını tahrirli ve dilimli bir dekoratif kemer oluşturmaktadır. Bu kemerin iç kısmında rumilerden meydana getirilmiş ikinci bir desen kurgusu oluşturulmuştur. Her iki çerçevenin içleri farklı renkteki pençlerle kompoze edilmiştir. Bu anlayış, motifi iki yanda destekleyen ikinci kompozisyonlarda yinelenmiştir. Üst bölümde ise pençlerin bulunduğu tığ, alanı tezyin ederken levha üç yönden tahrirli ve halkâri çerçeve ile sınırlandırılmıştır.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). MFB-844.

³ Bu motif hançer, kenger veya saz yolu olarak bilinmektedir.

Levhanın sağ üst köşesinde hatayi, rumi ve pençlerden müteşekkil iç içe geçmiş şems motifi ile karşılaşılmaktadır. Ana kompozisyonun sağında ise farklı motiflerin ahenk içerisinde verilmesiyle bir madalyon oluşturulmuştur. Madalyonun merkezinde, ortasında penç bulunan çok kollu yıldızdan çıkan hatların içi penç dolgulu palmetlerle dışa doğru genişlemektedir. Bu genişleme penç ve hatayilerle devam etmiş ve sonda tahrirli ve halkâri bir daire ile kuşatılmıştır. Çerçeveyi simetrik olarak kuşatan ve yapraklarla dış çerçevesi palmet olarak oluşturulan kompozisyonun içi de hatayi ve pençlerle doldurularak kompozisyon nihayetlendirilmiştir (Görsel 1).

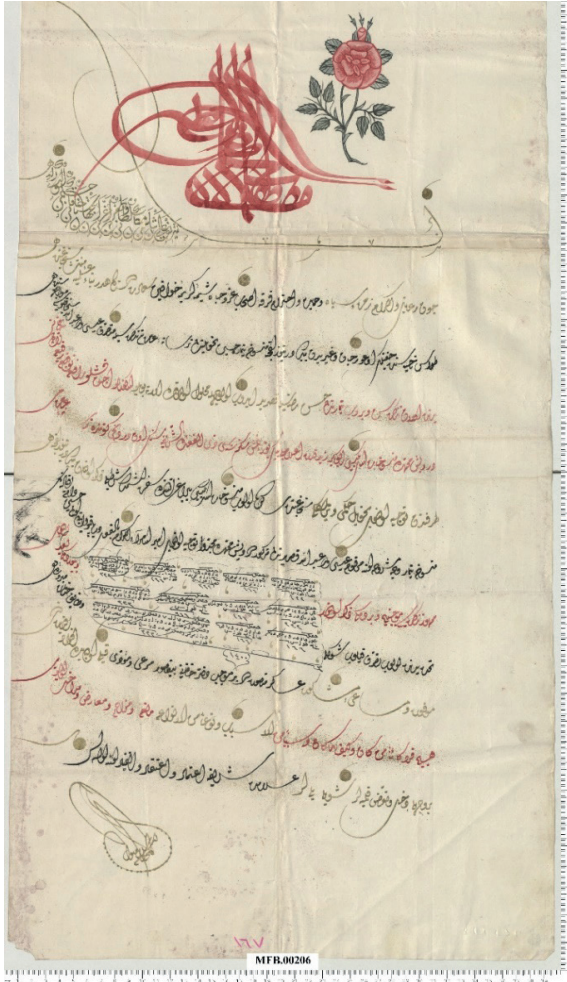
Görsel 1: II. Süleyman Dönemine Ait Ferman

1.2. III. Mustafa Dönemine Ait Berat⁴

Osmanlı Sultanı III. Mustafa dönemine (1757-1774) ait olan berat üzerinde tam bir tarih saptanamamıştır⁵. Konu bakımından Tavas nahiyesi Urgunkan karyesinde İsa veled-i Abdullah'tan mahlul kalan tımarın Derviş Mehmed'e tevcih edildiği ile ilgili bilgileri içermektedir. On iki satırdan oluşan berat, 39 x 103 cm ölçülerinde düzenlenmiştir.

Aharlı bir kâğıt üzerine siyah, kırmızı ve altın yaldızlı mürekkep ile yazılan metnin üstünde kırmızı ve çok özen gösterilmemiş sultanın tuğrası yer almaktadır. Tuğranın hemen sağına ise yeşil saplı ve yapraklı kırmızı bir gül motifi kondurulmuştur.

Metni oluşturan satırların duraklama yerlerine tahrirsiz halkârî dairesel durak noktaları eklenmiştir (Görsel 2).

Görsel 2: III. Mustafa Dönemine Ait Berat

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_00206_001.

⁵ Bazı ferman ve beratlarda tarih tespit edilememiştir. Bu sebeple sultanın saltanat yılları verilmiştir.

1.2. I. Abdulhamid Dönemine Ait Berat⁶

Sultan I. Abdulhamid dönemine ait olan berat (1774-1789), Haremeyn Muhasebesinden Hasan'ın vefatı ile mahlul kalan feraşet cihetinin Kaşifzade Şeyh Hediyeullah'a tevcihi ile ilgilidir. Belge 7 satırdan müteşekkil olup 67,5x 157 cm ölçülerindedir.

Aharlı bir kâğıt üzerine yeşil, kırmızı, mavi ve altın yaldızlı mürekkeple yazılan belgenin üst bölümüne üçgen formlu bir kompozisyon yerleştirilmiştir. Kompozisyonun dış hattını oluşturan halkâri ve tahrirli çizgiler dıştan yapraklarla çevrelenerek dendanlanmıştır. Formu alt kısımda tamamlayan altın yaldızlı sultanın tuğrasında kırmızı, yeşil ve mavi renkler dikkat çekerken boşluklar pençlerle ve goncagüllerle kompoze edilmiştir. Tuğranın hemen üstünde konumlandırılan salbekli şemsin detaylarında şems bölümünün akantlı “C”lerle oluşturulduğu ve iç kısmında mavi zemin üzerine pençlerin yerleştirildiği görülmektedir. Çerçevenin iç kısmı tuğradan başlayıp tepe bölümüne kadar hançer, penç, lale ve hatayiler ile dolgulanmıştır.

Birincil kompozisyonun iki köşesine altın yaldızlı olarak iki farklı bitkisel süsleme işlenmiştir. Sağ tarafta gül, sol tarafta ise hatayi motifine rastlanmaktadır.

Metni oluşturan yazıların zeminine zerefşan uygulanmıştır. Bununla birlikte metin araları dolama dallar arasına atılmış hatayi ve penç motifleriyle hareketlendirilmiştir (Görsel 3).

Görsel 3: I. Abdulhamid Dönemine Ait Berat

1.3. III. Selim Dönemine Ait Ferman⁷

Sultan III. Selim dönemine ait olan ferman (1789-1807), Rusya'nın Mora Konsolosluğu tercümanı Nikola Dode Kapitola'nın hizmetkarı Anastas veled-i Yani'nin himaye edilmesi ile ilgili konuyu içermektedir. 7 satırdan müteşekkil olan belge 54,5 x 79 cm ebadındadır.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_268.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_948.

Aharlı kâğıt üzerine siyah mürekkep ile yazılan belgenin yarısı kompozisyona yarısı metin bölümüne ayrılmıştır. Üçgen formunu iki yandan oluşturan zencerek görünümü, birbirine kavisli ve karşılıklı olarak yerleştirilmiş, içleri ise sarı zemin üzerine kırmızı gül motifleri dolgulanmış akant yaprakları ile meydana getirilmiştir. Bu kompozisyon üstte, yeşil zemin üzerine ortasında “C” kıvrımlı kulpları, akant detayları ve gülbezekleriyle ile dikkat çeken vazo motifi ve bunu dışarda kuşatan akantlı “S” kıvrımlarıyla tamamlanmıştır.

Kompozisyonun iç kısmı üç yönden yeşil boya ile çevrelenmiş, zemini ise koyu kahverengi olan tahrirli sultanın tuğrası ile hareketlendirilmiştir. Çerçevenin köşe boşlukları, sap kısımları kurdeleler ile bağlanmış, pembe gül, sarı gülbezek ve yeşil yapraklardan oluşan buketler ile değerlendirilmiştir. Üç yönden kompozisyonu sınırlandıran yeşil ve pembe renkli zencerek geçmenin üst kısmından yeşil drape perdeler sarkıtılmıştır (Görsel 4).

Görsel 4: III. Selim Dönemine Ait Ferman

1.4. III. Selim Dönemine Ait Ferman⁸

Osmanlı Sultanı III. Selim’e ait olan ve 1790 tarihli ferman, Selanik’in Sicilyateyn konsolosu yanında tercüman olan Acı Yorgaki’nin ölümünün akabinde Memomanuel veled-i Karacoğlu’nun tayin edilmesi konusunda gönderilmiştir. Sekiz satırdan oluşan belge 53x76 cm ebatlarındadır.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_493.

Aharlı kâğıt üzerine siyah mürekkep ile yazılan belgenin üst ve orta noktasına konumlandırılan sultanın tuğrası bordo renkte tahrirsiz olarak uygulanmıştır. Tuğranın sağ ve sol yanına üst tarafa doğru uzanan iki bitkisel motif uygulanmıştır. Sağ tarafa konumlandırılan yeşil yapraklı ve saplı lale, barok tarzın yansımasıdır. Sol tarafta yine yeşil saplı ve yapraklı motifte açmamış bir goncagül ile açmış pembe gül nakşedilmiştir.

Fermanın satır aralarındaki duraklar tahrirsiz sıvama altınlar ile doldurulurken, satır boşlukları zerefşan ile zenginleştirilmiştir (Görsel 5).

Görsel 5: III. Selim'e Ait Ferman

1.5. III. Selim Dönemine Ait Tercümanlık Beratı⁹

Sultan III. Selim dönemine ait olan berat, Sicilyateyn Devleti, Selanik konsolosu yanında bulunan tercüman Acı Yorgaki'nin vefatından dolayı Memomanuel veled-i Karacaoğlu'nun tayin edilmesi ile ilgili tercümanlık bilgisini içermektedir. On dört satırdan müteşekkil belge, 52,8 x 145 cm ebatlarında ele alınmıştır.

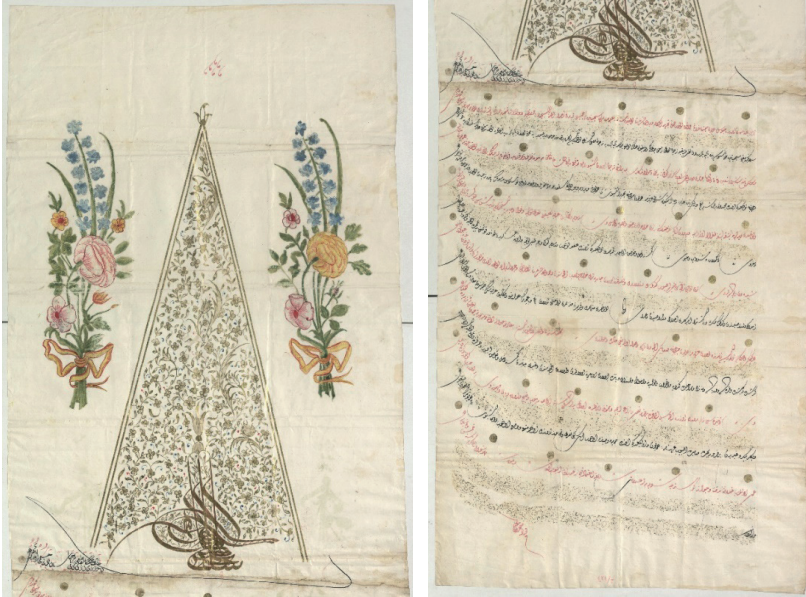
Aharlı bir kâğıt üzerine siyah mürekkeple yazılmış berat halkârî olarak cetvelle çekilmiş üçgen formu bir kompozisyonundan oluşmaktadır. Formun alt kıs-

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_494.

minı dolduran altın renkli sultanın tuğrası ile bir ahenk içerisinde verilen halkârî pençler, lale ve saz yolu ile bir bütünlük arz ederek tepe kısma kadar uzanmaktadır.

Üçgen süsleme kompozisyonuna iki bitkisel motif eşlik etmektedir. Sağ tarafta yeşil sapları birbirine fiyonk ile bağlı dallardan yükselen kırmızı ve sarı renkteki gülleri, mavi tondaki süsenler ve yeşil yapraklar tamamlayarak çiçek buketini meydana getirmektedir. Benzer bir kompozisyon kurgusu sol taraftaki bukette tekrarlanmış olup burada lale motifi de ekstra olarak karşımıza çıkmaktadır.

Beratin satır durakları altın ile sıvanmış, tahrirsiz yuvarlak formlarla belirginleştirilmiştir, Satır araları ise zerefşan ile dolgulanmıştır (Görsel 6).

Görsel 6: III. Selim Dönemine Ait Berat

1.5. II. Mahmud Dönemine Ait Ferman¹⁰

Sultan II. Mahmud dönemine ait olan 1809 tarihli ferman, Sultan Mustafa Evkafı'na bağlı Üsküdar'daki Doğancılar çarıkçı dükkanlarındaki çalışan esnaf ile Saray-ı Atik Helvahanesine bağlı Yenikapı çarıkçı dükkanlarında çalışan esnafın mallarını satabilecekleri bölgeleri belirleyen beratın cülus münasebetiyle tecdidini içermektedir. Otuz satırdan oluşan ferman 52 x 92 cm ebatlarında ele alınmıştır.

Aharlı kâğıt üzerine siyah mürekkeple yazılan belgenin üst bölümünde alttan geniş başlayıp üste doğru volütler ve kırılmalar yaparak devam eden siyah renkli, tahrirli hat ile dekoratif bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeveyi tepede sarı, mavi, kırmızı ve yeşil tonlardan oluşan yaprakların bir araya gelerek oluşturduğu hatayı tamamlamaktadır. Formun alt tarafını kapatan II. Mahmud'un tuğrası tah-

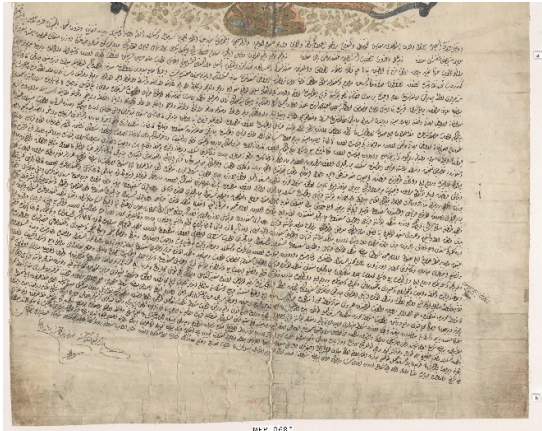
¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_685.

rirli ve halkâri olarak yapılmıştır. Bununla birlikte sarı, kırmızı ve mavi renkler tuğrayı dikkat çeker bir hale getirmiştir.

Tuğra ile birlikte formun iç kısmında dikkat çeken altı kompozisyon söz konusudur. Tuğranın hemen solunda lacivert, kırmızı ve sarı renkte genel hattı palmet olan ancak iç kısmı rumi ve pençerle dolgularan bir bezeme anlayışı yer almaktadır. Sağ tarafta “*mücebince/gereğince amel oluna*” ibaresinin bulunduğu Hatt-ı Hümayun levhası bulunmaktadır. Levanın üst bölümü, tepesi palmetle nihayetlenen dekoratif bir kemer ile sınırlandırılmıştır. Üç ayrı paftaya taksim edilen hümayunun ortasındaki tezhip başlık tipinde ele alınmış ve klasik bir özellik ortaya koymuştur. Yazıyı çevreleyen sarı ve tahrirli dilimli kartuş, köşelerdeki mavi, pembe ile sarı goncagül ve pençerle bir sınır meydana getirmiştir. İkinci bölümde dış hattı tahrirlenmiş halkâri bir düzenleme gösteren palmet çerçevesi ile karşılaşılmaktadır. Bu çerçevenin iç kısmında lacivert ve kırmızı zemin üzerine gül motifleri pembe, mavi ve sarı renklerle verilirken orta eksene yerleştirilen halkâri rumiler bir palmeti meydana getirmiştir. Kompozisyon üstte yeşil tığlarla nihayetlendirilmiştir. Hatt-ı Hümayun’un etrafına halkâri ve tahrirli cetvel çekilerek tamamlanmıştır.

Tuğranın üstünde etrafı tahrirle belirlenmiş, kırmızı, sarı, mavi ve pembe renklerin yer aldığı bir münhani kompozisyonu yer almaktadır. Ortasında sekiz kollu yıldız ve gül bulunan kompozisyonu iki yandan palmetler ve pençer kuşatmaktadır. Münhaninin iki yanına kırmızı ve siyah renkli palmetler yerleştirilmiştir. Üstünde ise benzer renk tonlarıyla iç kısmı palmet ve pençerle oluşturulmuş bir madalyon bulunmaktadır.

Çerçevenin iç kısmındaki bütün tezyinat kurgusu halkâri olarak verilmiş, gülbezek motifleri ve yaprakları zemin oluşturmaktadır. Formun sağına ve soluna konumlandırılan yeşil sapları fiyonk ile bağlanan lale, goncagül ve gül demetleri belgeyi tezyin eden son detaylar olmuştur (Görsel 7).

Görsel 7: II. Mahmud Dönemine Ait Ferman

1.6. II. Mahmud Dönemine Ait Ferman¹¹

Sultan II. Mahmud dönemine ait olan 1820 tarihli ferman, Sultan III. Ahmed'in Enderun'da bulunan kütüphanesi evkafına ait Ayazma Sarayı civarında mücessem basmacı esnafının tabi olacakları şartlar ile ilgili konuyu içermektedir. Kırk altı satırdan müteşekkil olan yazı 56 x 124 cm ölçülerinde ele alınmıştır.

Aharlı kâğıt üzerine siyah mürekkep ile yazılan fermanın üstünde kırmızı, mavi, yeşil ve tonlarındaki içe ve dışa doğru C kıvrımı yapan akant motifleri ile bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeve dekoratif bir şekilde aşağıdan yukarıya doğru kademeli ve yumuşak hatlar ile daralmaktadır. Çerçeveyi alttan tamamlayan ve iç kısma doğru yükselen sultanın tuğrası tahrirli ve halkârî olarak yapılmıştır. Tuğranın iç kısmını dolduran kırmızı ve mavi renkler goncagül, hatayi ve stilize edilmiş yapraklarla birlikte verilmiştir.

Tuğranın hemen sağında kırmızı, mavi, yeşil ve sarı tonlardaki akantlı “C” kıvrımlarının oluşturduğu kartuşun içerisinde “*mücebince/gereğince amel oluna*” yazının bulunduğu Hatt-ı Hümayun bulunmaktadır. Sol tarafta dış kısmı mavi akantlarla belirlenmiş, iç kısmında ise yeşil zemin üzerine pembe ve lila renkte goncagül ve gülün yer aldığı “S” kıvrımı görülmektedir. Üstte yan yana konumlandırılmış olan palmet çerçeve, siyah, kırmızı kontur ile meydana getirilmiştir. Çerçevenin iç kısmında ise yeşil zemin üzerinde gül, yıldız çiçeği ve gülbezeklere rastlanmaktadır. Kompozisyonu üstte tamamlayan biri büyük diğeri küçük olarak verilen şemse motiflerinin sınırları halkârî ile çizilmiştir. Büyük şems motifinin merkezinde bulunan vazo motifinden çıkan gülbezekler yukarı ve yanlara doğru uzanırken bu süsleme kurgusu dıştan rumilerin meydana getirdiği palmet motifini ile kuşatılmıştır. Kalan boşluklar ise gülbezekler ile değerlendirilmiştir. Küçük şems, mavi zemin üzerinde gülbezeklerle dekore edilmiştir. Çerçevenin iç kısmı ise tamamen halkârî olarak hatayi, yıldız çiçekleri, çarkıfelek çiçekleri ve yapraklarla bezenmiştir.

Belgenin büyük bir bölümünü kaplayan merkez kompozisyona iki yanda yeşil sapları kurdele ile birbirine bağlanmış, gül, kasımpatı ve gülbezeklerin yer aldığı çiçek buketleri desteklerken tepe kısmına konumlandırılan akantlı “C” yapraklarının oluşturduğu çerçeve gül bezemesi ile hareketlendirilmiştir. Kompozisyonun köşebentlerine ise sarı zemin üzerine mavi, kırmızı, yeşil tonlarında palmet, akant yaprakları, palmet ve gül nakşedilmiştir.

Fermanı üç yönden tam, bir yönden ise yarım kuşatan bordürün iç kısmı halkârî olarak işlenmiş irili ufaklı hatayilerle doldurulmuştur (Görsel 8).

¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_741.

Görsel 8: II. Mahmud Dönemine Ait Ferman

1.7. II. Mahmud Dönemine Ait Berat¹²

Osmanlı Sultanı II. Mahmud dönemine ait olan 1826 tarihli berat, Erzurum Gümrüğü ve tevabii mukataasından Hasankale ve tevabii tamga-yı sipah, Şüregel Sancağı bac-ı ubur ve tamga-yı sipah mukataalarına mutasarrıf olan Firuz ve Osman Ağaların hisselerini Erzurum Gümrükçüsü Mehmed Emin'in oğulları Abdurrahman, İshak ve Hasbi beylere sattıkları ile ilgili konuyu içermektedir. On altı satırdan müteşekkil olan belge 49,5 x 71 cm ölçülerine sahiptir.

Aharlı kâğıt üzerine kırmızı ve siyah mürekkeple ile yazılan metnin üstünde tahrirle belirlenmiş, halkârî ile yapılmış üçgen bir form yer almaktadır. Formun altına ve merkezine konumlandırılan ve renk skalası ile dikkat çeken sultanın tuğrası tahrirli ve halkârî olup tuğrayı kırmızı ve mavi renkler hareketlendirmektedir. Tuğranın hemen soluna konumlandırılan penç motifi, pembe, sarı ve mavi renklerle boyanmıştır. Sağda bulunan ve lacivert zemin üzerine yerleştirilen rumilerden müteşekkil palmetin iç kısmı sarı, pembe ve kırmızı rumi, palmet ve pençlerle dekore edilmiştir. Tuğranın üstünde ise sarı, lacivert ve kırmızı renklerden oluşan palmet formunun içi rumi ve kıvrım dallarla dolgulanmıştır. Bütün bu kompozisyona zemin olan ve formun içini dolduran halkârî bezeme ise pençler ve yaprakları olmuştur.

Üçgen formun iki yanına yeşil sapı, yaprakları ve pembe rengiyle gül motifleri yerleştirilmiştir. Altta ise sarı penç ve yaprakları formu desteklemiştir.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_693.

Berat üzerindeki satır aralıkları ise halkârî sade ve yuvarlak duraklarla be-
lirgin hale getirilmiştir (Görsel 9).

Görsel 9: II. Mahmud Dönemine Ait Berat

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Padişahların emirlerini veya aldığı kararları yansıtan fermanlar ile bir tayin, tahsis, imtiyaz gibi ayrıcalıkları göstermek için gönderilen beratlar tezhip sanatının uygulandığı önemli belgelerin başında gelmektedir. Padişah tuğralı olan ve doğrudan devlet yönetimi tarafından gönderilen bu evraklar sade bir şekilde gönderilmeyip tezyin edilmesi dikkat çekmektedir.

Genellikle Kur'an-ı Kerim'de en iyi örnekleriyle karşılaşılan tezhip süslemeleri sanatsal ve üslup açısından irdelendiğinde dönemsel farklılıklar ortaya koymaktadır. Fatih devri ile başlayan Osmanlı'nın tezhip anlayışı klasik ve Batılılaşma süreci döneminde bazı değişimler ve farklılıklar ortaya koymuştur. Bu farklılıklar kullanılan motiflerde ve kurgularında kendini göstermektedir. Klasik döneme has olan palmet, rumi, penç, şems, hançer (saz yolu), münhani, kıvrık dallar, hatayiler lale, gül ve bulut gibi pek çok temel bezeme Batılılaşma sürecinde de devam etmiştir. Fakat bu devamlılık süreklilik arz etmediği gibi tezhibin uygulandığı belge veya kitap sayfalarının önemine ve müzehhibin (tezhip ustası) bezeme bilgisine göre de değişiklik gösterebilmektedir.

Değerlendirmeye alınan dokuz belgeden beşi ferman, dördü ise beratır. Fermanların en erken tarihli örneği 1688 tarihi ile II. Süleyman'a, en geç tarihli örnek 1820 tarihiyle II. Mahmud dönemine aittir. Beratlarda ise Sultan III. Mustafa'nın (1757-1774) beratı erken tarihi oluştururken yine II. Mahmud dönemine ait 1826 tarihli berat en geç tarihli olarak belirlenmiştir.

Tarihsel aralıklar ön planda tutulduğunda 1688'den başlayıp ve 1826'ya kadarki alanı kapsayan geniş süre içerisinde klasik, barok ve rokoko sanat üsluplarının etkin olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte ampir üslubun yansımaları olan motiflerde açık bir şekilde seçilebilmektedir.

Belge metinlerinin genellikle üst kısmına konumlandırılan kompozisyonlar altta tuğra ile kapatılmış, aşağıdan yukarı doğru daralan bir çerçeve biçimindedir. Bu çerçeveler doğrudan bir üçgen formunu yansıtırken üç örnekte barok üslubun etkisiyle düz çizgisel hatlar; kıvrımlar, kırılmalar ve zencerek görünümüne dönüşmüştür.

Form dışında kullanılan teknikler arasında halkârî, zemin doldurma, zerefsan ve tahrir uygulaması yinelenerek tekrarlanmıştır. Bu hususa kullanılan renk skalası da eşlik etmektedir. Sarı, kırmızı, pembe, yeşil ve mavi tonlar sıkça tercih edilmiştir.

Belgelerde ortaya konulan bezeme kurguları özellikle irdelenen ferman ve beratlarda klasik motiflerin daha çok tercih edildiği yönündedir. Bu durumu zemin doldurmada kullanılan penç, hatayi motifleri ile birlikte diğer ana veya yardımcı bezeme konumundaki palmet, rumi ve süsenler daha destekler mahiyette karşımıza çıkmaktadır. Burada önem teşkil eden ve dikkat edilmesi gereken unsur aynı motiflerin Batılılaşma sürecinde de tekrar edilmesidir. Fakat tekrar edilen bazı bezemeler klasik tarzda verilirken bazıları işleniş açısından klasik tarzın dışındadır. Klasik dönemde rumilerle ve çizgisel hatlarla meydana getirilen palmetler, barok, rokoko ve ampir etkisiyle akant yapraklarından oluşturulmuştur. Ayrıca klasik dönemde karşılaşılan kurgu ve düzenin, fermanlar ve beratlar özelinde biraz serbest yapıldığı görülmektedir ki bu da tezhipte ve süslemesinde yeni arayış ile farklılaşmanın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Benzer durum diğer motif kurguları içinde düşünülebilir.

Ferman ve beratların tezyininde kullanılan ve ön plan çıkan bezemeler arasında vazo, akant yaprakları, lale, klasik formun dışındaki zencerek, perde, fiyonk, kıvrık, kırık hatlar ve yıldız çiçekleri barok etkisinin birer yansıması şeklinde yorumlanabilir.

Değerlendirmeye alınan ferman ve beratların benzer örnekleri ile karşılaştırıldığında çok farklı desen ve kurgu anlayışının olmadığı görülmektedir. Klasik döneme (sakıpsabancimuzesi) ve III. Selim dönemine ait fermanlara bakıldığında form açısından üçgen veya selvi ağacı tasarımının tekrarlandığı, motif olarak ise benzerlerin yinlendiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır (T. Kıvılcım 2019: 82, 84, 92, 113, 154, 162) (Görsel 10-11).

Görsel 10. IV. Mehmed Dönemine Ait Ferman (Sabancı Müzesi)

III. Selim Dönemine Ait Fermanlardan Örnekler
(T. Kıvılcım)

Görsel 11. III. Selim Dönemine Ait Fermanlardan Örnekler (T. Kıvılcım)

II. Mahmud döneminden araştırmalara (B.B. Tekin 2008: 158-164) yansıyan fermanlar irdelendiğinde kısmen benzer anlayış devam ettirilse de ampirin etkisiyle değişimlerin olduğu ve motiflere imparatorluk üslubunu yansıtan bezemelerin katıldığı açık bir şekilde görülebilmektedir (Görsel 12).

Görsel 12: Sultan II. Mahmud Dönemine Ait Fermanlar (B.B. Tekin)

Batılılaşma sürecinin motiflerinin verilışı ve etkisini görmek için diğer tezhip bezemeleriyle mukayese etmek yerinde olacaktır. III. Selim dönemine ait bir divanda merkeze yerleştirilmiş kartuş ve etrafını saran sırt kısmı akantlı “C” kıvrımları ile üstte kompozisyonu tamamlayan güller hem müzehhibin ustalığını hem de rokokonun etkisini göstermektedir. Yine başka bir divanda klasik dönemin sakın ve gözü yormayan kurgu anlayışının yerine gelen barok ve rokoko etkili “C” kıvrımlar, akantlar ve vazodan çıkan güller renk skalası ile birlikte hattın önüne geçecek bir şekilde verilmiştir. Benzer anlayış bir vekainamede de görülmektedir. Barok ve rokoko etkili “C” kıvrım ve akantlara eşlik eden flöranlar tercih edilen renkleriyle farklılaşmaktadır (B.B. Tekin 2008: 99, 101, 103) (Görsel 13).

Divan

Divan

Vekainame

Görsel 13. III. Selim Dönemine Ait Tezhip Süslemeleri (Tekin)

II. Mahmud dönemine ait 1819 tarihli bir Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında süsleme anlayışının oldukça yoğunlaştığını ve Batılılaşma motiflerinin daha etkili hissedildiği görülmektedir. Kur'an-ı Kerim'in serlevha sayfasında karşılaşılan motiflerin başında tûy halini almış ampir etkili akant yaprakları ve çelenk içerisine konumlandırılmış Mescid-i Haram dikkat çekmektedir. Yoğun bezemede klasik ve barok dönemde sıkça tercih edilen lalelerin yerini gül rengarenk gül demetleri almıştır. Bu döneme ait bir başka Kur'an-ı Kerim serlevhasında ferman ve beratlar kullanılan ve klasiği devam ettiren bezemeler terk edilmiştir. Hattın önüne geçen ve hat yazısını adeta kaybeden bezemede rengarenk akant yaprakları, güller ve gövdesi dilimlenmiş çiçekler dikkat çekmektedir. 1830 tarihli bir başka serlevhada Batılılaşma sürecinin süslemeye etkisi daha net bir biçimde anlaşılmaktadır. Serlevhanın merkezini oluşturan ayet bir kartuş içerisine alınıp küçültülmüş süsleme ise sayfanın tamamına yayılarak hattı geride bırakmıştır. Üstten ampir esintili bir perde ve bu perdeyi iki yanda taşıyan etrafı akant yaprakları ile çevrili iki sütünce iç kısımda gül, kasımpatı, "S" ve "C" kıvrımlar, gülbezekler, çan çiçekleri, sarkıt çiçekler, sepet içerisindeki gül ve laleleri kapsamaktadır (B.B. Tekin 2008: 132, 134, 136) (Görsel 14).

Görsel 14. Kur'an-ı Kerim Serlevhaları ve Bezemeleri (Tekin)

Sonuç

Türk-İslam Sanatının önemli süsleme sanatlarından birisi olan, kitap ve belge süsleme hususunda ön plana çıkan tezhip, Osmanlı Devleti sultanları emir ve buyruklarını bildirdiği ferman ve beratlar da kendine yer bulmuştur. Beş ferman ve dört beratın değerlendirmeye alındığı belgelerden en erken örnek 1688 tarihi ile II. Süleyman'a ait fermanıdır. En geç tarihli örnek ise II. Mahmud dönemine tarihlendirilen (1826) berat olmuştur.

Değerlendirilen toplam dokuz belgeden 1'i II. Süleyman, 1'i III. Mustafa, 1'i I. Abdulhamid, 3'ü III. Selim, 3'ü ise Sultan II. Mahmud'un emirlerini içermektedir.

Ferman ve beratlar konu bakımından yasaklama, çeşitli konularla ilgili değişiklikler, tercüman, tayin ataması ve esnaflar ile ilgili konuları kapsamaktadır. Aharlı kâğıt üzerine yazılan belgelerde teknik olarak halkâri, zemin doldurma, zerefşan ve çift tahrir kullanılmıştır. Süsleme kompozisyonları genellikle metinlerin üst kısmına konumlandırılmış ve üçgen tasarım formu benimsenmiştir. Bu form hançer yaprakları ile dendanlanmıştır.

Belgeler tarihsel olarak klasik dönemin sonundan başlayarak ampir dönemi de içerisine alan geniş bir yelpazede (1688-1826) ele alınmıştır. Ancak süslemede kullanılan kompozisyonlar, dönem ve üslup olarak barok-rokoko ve ampir dönemle eşleşse de klasik motifler daha çok tercih edilmiştir. Özellikle klasik olarak nitelendirilen penç, rumi, palmet, hatayi, süsen, gül, lale, hançer yaprakları belgelerin değişmeyen tezyinatı arasında olduğu gibi baskın bir görünüm sergilemektedir. Bununla birlikte "S-C" kıvrımları, akant yaprakları, vazo, drape perde, çiçek demetleri, fiyonk ve dekoratif çerçeveler ise barok-rokoko esintili motifler olup II. Mahmud dönemi ile başlayan ampirin çok baskın olmadığı tespit edilmiştir.

Değerlendirmeye alınan belgeler, diğer örnekler ile karşılaştırıldığında benzer kurguların devam ettiği görülmekle birlikte, özellikle II. Mahmud dönemiyle imparatorluk üslubunun etkileri biraz daha fazla hissedilmektedir. Fakat aynı yüzyıllara ait, vekainame, divan ve Kur'an-ı Kerim'in serlevha sayfalarındaki motifler irdelendiğinde barok-rokoko ve ampir etkisinin çok net bir şekilde uygulandığı, hatta süslemenin yazının önüne geçtiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak ferman ve beratlar, klasik süsleme üslubunu Batılılaşma dönemi içerisinde de devam ettirirken diğer tezhip süslemeli belgelerin Batılı üsluplarla şekillendirildiği açık bir şekilde görülebilmektedir.

Kaynakça

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_00206_001.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_268.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_493.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_494.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_685.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_693.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_741.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) MFB_948.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). MFB-844.

Baysal, Ali Fuat (2019). “Tezhip Sanatı”, *Türk İslam Sanatları Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 421-432.

Binark, İsmet (1975). *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Biröl, İnci Ayan (2012). “Tezhip”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul: TDV. Yayınları, 61-62.

Derman, F. Çiçek (2002). “Türk Tezhip Sanatını Asırlar İçinde Değişimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınlar, 460-477.

Ersoy, Ayla (1988). *Türk Tezhip Sanatı*, İstanbul: Akyayınlar.

<https://www.sakipsabancimuzesi.org/koleksiyonlar-ve-arastirmalar/koleksiyonlar/329/426> (Erişim Tarihi: 16.10.2023)

Kıvılcım, Tülay (2019). *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nde Bulunan III. Selim Dönemine Ait Fermanlardaki Tuğraların Tezhip Özellikleri Açısından İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Küpeli, Gülnijal (2009). “Saray Nakkaşhânesi ve XV. Yüzyılda Osmanlı Tezhip Sanatını Şekillendiren Üsluplar”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin İlmi Mecmuası*, Bakü, 474-494.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1997). “Hatt-ı Hümayun”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul: TDV. Yayınları, 485-488.

Tanırdı, Zeren (2003). “Kitap ve Tezhibi”, *Osmanlı Uygarlığı*, C.2, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, 864-891.

Tekin, Başak Burcu (2008). *Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Tezhip Sanatı (1789-1922)*, (Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BOLU/CLAUDIOPOLİS STADİONU 2022-2023 YILI KAZILARI¹

Bolu/Claudiopolis Stadium 2022-2023 Years Excavations

Davut YİĞİTPAŞA²

Turgay YAZAR³

Atılğan KAYA⁴

Özet

Bu makale, 2008 yılında Bolu merkezde inşaat çalışmaları sırasında tespit edilen ve 2022 yılında yeniden başlayan ve 2023 yılında devam eden stadiyonun kazı sonuçlarını konu alır. 2022 yılı kazısında; Claudiolopolis stadiyonunun kuzey-doğu ucu apartman altına, güneybatı ucu ise İzzet Baysal Caddesi'ne doğru kavisli bir şekilde uzandığı dolayısıyla sphendoneli, 94,50 m uzunluğunda, oturma sıralarının 16 keileye ayrıldığı ve stadiyonun zemininin daha derinde olduğu düşünülmektedir. 2023 yılında yapılan temizlik ve kazı çalışmaları büyük oranda bitki temizliği, modern yapılara ait dolgunun kaldırılması ve hamam çevresinde yapılan kazılar ile tamamlanmıştır. 2008 yılındaki müze kurtarma kazısında bulunan yapı kalıntısının Osmanlı Dönemi'ne ait olduğu sonucuna varılmış ancak yapının fonksiyonu konusunda bir tespitte bulunulmamıştır. Ancak koordinatörlüğümde gerçekleştirilen 2022 yılı 2. Dönem kazısında yapı kalıntısının Geç Osmanlı Dönemi'ne ait Köşk (Konak) Hamamı olduğu tespit edilmiştir. 2 hücreli olan hamam mevcut haliyle 5.00 m x 3.80 m ölçülerindedir. Duvarları kabayonu moloz taş, tuğla ve bol harçla örülmüştür. Anadolu'nun birçok şehrinde, kentin ileri gelenleri tarafından konak veya köşklerinin bahçelerinde veya bünyelerinde hamam inşa ettirilmesi

¹ Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 25.04.2022 tarih E-51337267.160.02.02-2443347 sayılı izinleri ile Bakanlığımız Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulunun 19.11.2008 tarihli ve 3704 sayılı kararı ile I. ve II. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescil edilen stadiyon alanında gerçekleştirilecek kazı ve temizlik faaliyetleri ile ilgili olarak Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulundan 28.01.2022 tarihli ve 2126 sayılı karar alınmış olup 2023 sezonu çalışmalarına ilişkin Bakanlığımız Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 08.05.2023 tarihli ve E-51337267- 160.02.02-3748392 sayılı izin yazısı ile gerçekleştirilmiştir. İzinlerinden dolayı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve Bolu İl Kültür ve Turizm Müdürü sayın Hakan DOĞANAY'a çok teşekkür ederiz.

² Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi ABD, Kurupelit Kampüsü/55139-Samsun / TÜRKİYE. E-mail: davut.yigitpasa@omu.edu.tr ORCID: 0000-0001-8821-5628

³ Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk İslam Sanatları ABD, Kurupelit Kampüsü/55139-Samsun / TÜRKİYE. E-mail: turgay.yazar@omu.edu.tr ORCID: 0000-0003-0179-4511

⁴ Müze Müdürü, Bolu Müze Müdürlüğü, Bolu / Türkiye, E-mail: celtic2241@gmail.com

yaygın bir gelenektir. Osmanlıdan günümüze çok az sayıda kalan bu hamamın rekonstrüksiyonu yapılarak restorasyonu yapılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Bolu, stadyum, Claudiopolis, Bithynia bölgesi, Köşk (Konak) hamamı

Abstract

This article is about the results of the excavation of the stadium, which was discovered during construction works in the center of Bolu in 2008 and started again in 2022 and continues in 2023. In the 2022 excavation; Since the northeast end of the Claudiopolis stadium extends curvedly towards the apartment building and the southwest end towards Izzet Baysal Street, the sphendoneli is 94.50 m long, the seating rows are divided into 16 sections, and the ground of the stadium is thought to be deeper, so blocking stones were found in the sounding opened in front of the balustrate wall. The cleaning and excavation works carried out in 2023 were largely completed with plant cleaning, removal of the fill of modern buildings and excavations around the baths. In the museum rescue excavation in 2008, it was concluded that the building remains found belonged to the Ottoman Period, but no determination was made regarding the function of the structure. However, in the 2nd Period excavation carried out under my coordination in 2022, it was determined that the building remains belonged to the mansion (pavilion) bath belonging to the Late Ottoman Period. The bathhouse, which has 2 cells, currently measures 5.00 m x 3.80 m. Its walls are built with rough-cut rubble stone, brick and plenty of mortar. In many cities in Anatolia, it is a common tradition for the notables of the city to build bathhouses in the gardens or on the premises of their mansions or pavilions. This bathhouse, of which there are very few from the Ottoman period, should be reconstructed and restored.

Keywords: Bolu, stadium, Claudiopolis, Bithynia region, Mansion (Pavilion) bath

Giriş

Bolu Arkeoloji Müzesi'nin 2008 (M.Y. Güneş 2010: 159-173; 2011: 294-308) yılında Bolu İli, Merkez İlçe, Akpınar Mahallesi'nde yaptığı kurtarma kazısı sonucunda Claudiopolis antik kenti akropolünün (Hisar Tepe) (N. Fıratlı 1979: 111-120) güney yamacında bir stadion kalıntısı ortaya çıkarılmıştır (Resim 1). Müze Müdürlüğüne 2008 yılında 9 pafta, 248 ada, 15, 16, 17, 18, 42, 43, 61 ve 64 parsellerdeki sondaj çalışmalarında tespit edilip yine Müze Müdürlüğüne yürütülen kurtarma kazısı çalışmaları ile açığa çıkarılan stadion yapısı Hadrianus (MS 117-138) döneminde inşa edilmiş olup mevcut durum itibarıyla de Bolu sınırları içerisinde günümüze ulaşabilmiş en anıtsal yapı ve Bithynia sınırları içinde açığa çıkarılmış tek stadion yapısı olma özelliğini korumaktadır (M.Y. Güneş 2010: 159-173; 2011: 294-308; D. Yiğitpaşa 2023: 67).

Stadion kalıntısının üzerinde bulunduğu parsellere ilişkin Kültür ve Turizm

Bakanlığı aleyhine açılan kamulaştırmasız el atma davalarının sonuçlanması ve ilgili parsellerin kamulaştırma/tahsis işlemlerinin tamamlanması sonrasında stadionda yeniden kazı çalışmalarının yapılması planlanmıştır. Bu itibarla öncelikle stadion alanında, 2021 yılında bitki ve diğer atıklar temizlenmiştir.

1. 2022 Yılı Stadion Kazı ve Temizlik Çalışmaları

2022 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA'nın katılımı ile Müze Müdürlüğü başkanlığında Koruma Bölge Kurulu kararı ve Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınan izin ile kazı ve temizlik çalışmaları başlatılmıştır. Lisans ve lisansüstü düzeyinde 6 öğrenci ve 6 işçinin katılımıyla 21.07.2022 tarihinde başlanmış ve I. etabı 07.09.2022 tarihinde tamamlanmış ve kazı ekibinde yer alan öğrenci grubu kazıdan ayrılmıştır. Bundan sonraki süreçte kazılara Müze müdürlüğü uzman personeli ve işçilerle devam edilmiş olup çalışmalar 20.11.2022 tarihi itibarıyla sonlandırılmıştır.

Hisartepe'nin güney yamacındaki kısmen korunmuş yapı, İzzet Baysal Caddesi'ne paralel bir şekilde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanmaktadır (Resim 1-2; Çizim 1-2). Yamaç eğiminde tek taraflı bir halde görülen stadionun, sphendoneli (yarım daire biçimli)⁵ dönüş bölümüne sahip 'U' plan tipinde inşa edilmiş olduğu tarafımızca değerlendirilmektedir (D. Yiğitpaşa 2023: 67).

Toplam 5 adet oturma sırası açığa çıkarılmıştır. Oturma sıraları kuzey-güney doğrultusunda inen basamak bölümleri ile 16 keileye (basamaklar arası oturma bölümü) ayrılmaktadır (Resim 3; Çizim 2)). Stadionun en geniş bölümünde tespit edilen basamak sayısı 14 adettir. Güneybatı uçtaki 1. merdiven sırasında 7 basamak, 2.'sinde 9 basamak, 3.'sünde 12 basamak, 4, 5, 6, 7.'sinde 14 basamak, 8.'sinde 12 basamak, 9.'sunda 6 basamak, 10, 11, 12, 13, 14.'sünde 6 basamak, 15. ve son sıradaki (kuzeybatı uç) 5 basamak korunmuştur. Balustrat duvarından 94 cm derinliğinde bulunan 1. oturma sırası 2008 kazısında 77.25 m olarak bildirilmesine rağmen 75,37 m ölçülerinde olduğu dolayısıyla son 14 yılda tahribatın olduğu tespit edilmiştir. 2. oturma sırası 45,85 m., 3. oturma sırası 39,83 m., 4. oturma sırası 36,78 m., en üstteki 5. oturma sırası 23.97 m. uzunluğundadır (D. Yiğitpaşa Baskıda).

Stadionun kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan oturma sıraları 39-40 cm. yüksekliğinde, 73-74 cm derinliğindedir. Seyirci bölümü ile koşu pisti bölümünü ayıran ve ön yüzünde kitabe levhalarının yer aldığı bölümün (Balustrat) uzunluğu ise 94,50 m.'dir. Stadionun kuzeydoğu ucu apartman altına, güneybatı ucu ise İzzet Baysal Caddesi'ne doğru kavisli bir şekilde uzanmaktadır.

2008'deki kazıda stadionun 93,20 m uzunluğunda olduğu belirtilmişken

⁵ Stadionun dar yüzlerinin yarım daire (ay) biçiminde şekillendirilmesinin amacı, seyircilerin daha kaliteli görmesini sağlamaktır. Claudopolis dışında Aphrodisias, Laodikeia, Nikopolis, Nysa gibi stadionlar da uygulanan söz konusu mimari tarz, "stadion amphitheatron" olarak bilinmekteydi. Strabon 14: 1, 43; B. Yıldırım 2009: 44; Laodikeia Stadionu'nun kitabesi bu ifadeyi doğrulamaktadır. C. Şimşek 2007: 200-204.

güneybatı köşede belediyenin yaptığı beton setin olduğu bölümde stadionun devamı takip edilmiş ve mevcutun 94,50 m uzunluğunda olduğu tespit edilmiştir. Bundan sonraki bölüm belediyenin yol yapımı sırasında tahrip edildiği için takip edilememektedir. Bu bölüme belediye tarafından toprak akmaması için yüksek bir beton set duvar yapılmıştır. 2008 kazısında stadiona inilen son basamaktan sonra toprağın zemin olduğu düşünülerek bu şekilde bırakılmış. Ancak biz stadionun zemininin daha derinde olduğunu düşünerek bir sondaj açtık. Yeni olarak balustrat duvarının önünde blokaj taşları bulunmuştur. 94,50 m boyunca uzanan bu blokaj tamamen ortaya çıkarılmıştır. Blokaj taşlarının uzunlukları 70-176 cm., genişliği 1970'lerde inşa edilen dükkan sıraları tarafından tahrip edildiği için 50 cm.'den 0 cm.'ye kadar değişmektedir.

5. oturma sırasının üst bölümündeki 2-4 m yüksekliğinde, 11,30x95 m ebatlarındaki alanın tamamı plankarelere ayrılarak çalışılması toprak tahliyesinin zorluğundan dolayı ilkin bu toprak kütesinin güney bölümü teraslar yapılarak toprağın direkt oturma sıralarına akması engellenmiştir. 1. terastan itibaren 2,50x10 m boyutlarında 24, 25, 26, 27, 28 numaralı 5 plankarede çalışılarak 60 cm derinliğe inilerek 50 m devam edilmiş ve Osmanlı hamamına gelince sonlandırılmıştır. Buralardan çıkan topraklar duvar yanındaki alanlara ve 2008 yılında açılan sondaj çukurlarına doldurulmuştur. İleriki yıllarda duvar dibindeki bu toprakların ve tepenin üst bölümünden eteklere doğru toprağın akışının önlenmesi ve gerekli güvenlik tedbirlerinin sağlanması için istinad duvarı yapılması gerekmektedir. 4. oturma sırası üzerindeki 3x0,70 m ebatlarında 65 cm yüksekliğindeki modern yapıya ait beton kütesi kırılarak kaldırılmıştır (Resim 3).

Çitin içinde bulunan çirkin bir görüntü sergileyen belediye tarafından yapılan dükkan beton temelleri ve bu temellerden dışarı düzensiz bir şekilde fıskıran beton demirleri kaldırılmıştır (Resim 4). Ayrıca blokajın üzerinde bulunan öndeki çitlere kadar devam eden 30 cm yüksekliğindeki toprak kaldırılırken kuzeydoğu uçta yaya kaldırımı seviyesinde düz bir şekilde alınırken kot farkından dolayı güneybatı uca doğru şevli bir şekilde alınarak düzenlenmiştir (Resim 5).

Stadionun üstündeki 11,30x9,00 m ölçülerinde, ön duvarı 1,90 m, arka duvarı 4,25 m yüksekliğindeki beton, tuğla, yonu taşından yapılan modern yapı kalıntısının temellerinin bir kısmı balyozlarla kırılarak kaldırılmıştır (Resim 6). Bu yapının önünde ve batısındaki duvar sıraları ve toprak kaymaması için yapılan beton set seneye kaldırılacaktır.

Pişmiş toprak kandil parçası, pişmiş toprak lüle, metal parçaları, kırık çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Ayrıca hamamın güneydoğu köşenin 2,30 m güneybatısında in-situ olmayan ters dönmüş bir şekilde mermer sütun kaidesi bulunmuştur. Kaidenin oturduğu düz bölüm 61x35 cm çapında 29 cm yüksekliğinde, sütunun üstü 30 cm çapında ve kenara doğru (Merkezde değil) 5x5 ölçülerinde yuvarlak kenet çukuru bulunmaktadır. Hisartepe akropolünden aşağı yuvarlanmış olabileceği değerlendirilmektedir. Stadionun üst bölümündeki modern yapı kalıntısında devşirme olarak kullanılmış 44,5x35x19 cm ebatlarında bir adet mermer

mimari eleman bulunmuştur. Bu taşında yine akropolden alındığı değerlendirilmektedir. Ayrıca yine bu modern yapı temelinde kullanılmış birkaç tane stadion taşı kesilerek kullanıldığı anlaşılmıştır. Kazıda metal çiviler, kancalar, kandil ve seramik (Resim 21) parçaları ele geçirilmiştir.

Stadionun kuzeydoğusundaki apartmanın çatı su gider borusu direkt stadi-ona dökülmekteydi. Hem stadionun temeline zarar vermemesi hem de pis koku yapmaması için apartman yöneticisinden talep edilerek atık suyun başka alana sevk edilmesi sağlanmıştır.

Çalışmalar sonlandıktan sonra panel çit çekilerek kilitli giriş kapısı yapılmış ve çit önüne stadiona ilişkin bilgi panosu yerleştirilmiştir (Resim 11).

2. Stadion Kitabesi

Stadionun inşa kitabesi ince plâkalar üzerine oldukça düzenli yazılarak yapının tam ortasında koşu sahasını seyirci tribününden ayıran balustrat üzerinde yer alan 4 panel içine yerleştirilmiş ve böylece görsel açıdan vurgulanmıştır. Anadolu'da Roma Dönemine ait yüzlerce inşa kitabesi bilinmesine rağmen, Bolu'da bulunan bu yazıtın mimari bakımdan benzeri bilinmemektedir (M. Y. Güneş 2010: 159-173; 2011: 294-308).

Yaklaşık 20 m. uzunluğundaki kitabe, koşu sahasını kuzey seyirci tribününden ayıran 1 m. yüksekliğindeki balustrat duvarının orta kısmında yer alan 4 panele oturtulmuş, 7 adet ince mermer levha kitabe açığa çıkarılmış ve 4 levhası bulunamamıştır (Resim 7). (M. Y. Güneş 2010: 159-173; 2011: 294-308). Türkçe çevirisinde yapının Domitius Ponticus Iulianus ve ailesi tarafından finanse edildiğini ve dönemin iktidarı olan İmparator Hadrianus'a adandığı anlaşıyor.

23 parça halinde kırık olan kitabe levhaları; çalınmaları ve tahrip edilmelelerini önlemek ve restorasyonlarının yapılmasını sağlamak amacıyla müze bahçesine nakledilmiştir.⁶

3. Geç Osmanlı Dönemi Hamamı

2008 yılındaki kazıda mimari bir yapı kalıntısı bulunmuş, ele geçirilen pişmiş toprak lüle ve seramik parçalarından Osmanlı Dönemi bir yapı kalıntısına ait olduğu sonucuna varılmış ancak yapının fonksiyonu konusunda bir tespitle bulunulamamıştır (M. Y. Güneş 2010: 159-173; 2011: 294-308).

Stadionun 11. merdiven sırasının 1,70 m üstünde 5. oturma sırasına denk gelen yerdeki yapı kalıntısını tamamen ortaya çıkarmak ve yapının fonksiyonunu öğrenebilmek için 8x8 m boyutlarındaki 29 numaralı plankarede çalışılmıştır. Yapı kalıntısı mevcut haliyle 5.00 m x 3.80 m. ölçülerindedir. Hamamın korunmuş en yüksek duvarı 1,15 m'dir. Dikdörtgen planlı, stadionun oturma sırasına paralel uzanan, kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu, farklı duvar malzemesi içeren

⁶ M. Y. Güneş 2010: 161. Kitabenin restorasyonunun yapılmasından sonra Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 09.09.2008 tarih ve 3507 sayılı kararı gereğince stadiondaki yerinde sergilenmesi planlanmaktadır.

ve tabanı kısmen tuğla blokajla kaplı olan temel kalıntısının bir bölümü de taş kaplıdır. Yapının duvarları kabayonu moloz taş, tuğla ve bol harçla örülmüştür. Yapının duvarları içten sıvalı ancak tamamı dökülmüş durumdadır (Resim 8). 2022 yılı 2. Dönem kazısında yapı kalıntısının Geç Osmanlı Dönemi'ne ait Köşk (Konak) Hamamı olduğu tespit edilmiştir. Kazı sonrası planına göre yapı kuzeydeki soyunmalık, soyunmalığın güneybatısındaki sıcaklık ve güneydoğusundaki su deposu ile ocak bölümlerinden oluşan Köşk (Konak) Hamamı olduğu tespit edilmiştir. Anadolu'nun birçok şehrinde, kentin ileri gelenleri tarafından konak veya köşklerinin bahçelerinde veya bünyelerinde hamam inşa ettirilmesi yaygın bir gelenektir.

Hamamın güney duvarı 80 cm kalınlığında iken kuzey duvarı stadionun oturma sıralarının altına serilen dere taşlarının sıkıştırılması ile oluşturulmuş blokaj üzerine oturtulduğu için daha incedir ve 40 cm kalınlıktadır. 2 hücrelidir.

Sıcaklığı sağlayan ateşin yakıldığı külhan bölümü kuzeydoğu cephesindedir. Buradaki kül ve yanık izlerinden 1,20 m çapındaki bölümün ocak olduğu anlaşılmaktadır. Isıtma sistemine ilişkin yükseltilmiş döşeme sistemi soyunmalık kısmı haricindeki hamamın tuğla taban blokajının altında 2 ayrı yönden gelerek alt kısmını dolaşmaktadır. Birbirine 50 cm mesafedeki bu iki ısıtma sistemi oda içinden kuzeydeki 30x32 cm, güneydeki 33x39 cm, ocak içinde ise kuzeydeki 18x28 cm, güneydeki 26x32 cm ebatlarındadır (Resim 9). Bu bölümün üzeri ısıyı daha çok geçirmesi için ince sal taşları, onun üzerinde pişmiş toprak kiremit ve harçla kapatılarak döşendiği görülmüştür. 5 adet in-situ sal taşı hariç diğerlerinin kırılarak döşeme altına düştüğü görülmüştür. Bu birimin ortasında sal taşlarının oturduğu kare şeklinde ince pişmiş toprak tuğlalardan yapılmış 40x40 cm ebatlarında taşıyıcı kaide bulunmaktadır. Buranın güney köşesindeki duvar içinde suyu dışarıya tahliye eden 10 cm çapında pişmiş toprak künk bulunmaktadır. Hamama giriş muhtemelen doğu cephedeki külhanın kuzeyindeki düz sal taş döşemeli dikdörtgen mekandan idi. Osmanlıdan günümüze çok az sayıda kalan bu hamamın rekonstrüksiyonu yapılarak restorasyonu yapılmalıdır.

Yapı içinde ve üzerindeki dolgu toprakta Osmanlı Dönemine ait pişmiş toprak lüleler, ahşap kapıya ait olduğu düşünülen metal çiviler (Resim 12), metal kanca, emzik parçası ve diğer eserler, kapı kilit aksam parçaları (Resim 13), cam boncuklar, cam bilezik parçaları ile çok sayıda kırık sırlı ve sırsız seramik parçası, lüleler (Resim 14-16), su borularına destek olan killi (Resim 17), pişmiş toprak kiremit parçaları (Resim 18), ahşap parçaları (Resim 19) ve kilit taşı (Resim 20) ele geçirilmiştir.

4. 2023 Yılı Stadion Kazı ve Temizlik Çalışmaları

Stadionda 2023 yılı sezonu kazı ve temizlik çalışmalarına 14.06.2023 tarihinde 3 işçi ile bağlanmış ve çalışma süresince toplam 7 işçi görev almıştır. Hava muhalefeti ya da ödenek durumuna göre zaman zaman ara verilen kazı ve temizlik çalışmaları toplam 18 gün sürmüş olup 06.10.2023 tarihinde sonlandırılmıştır.

Bu sezon çalışmalarında hamam yapısının çevresinde ve stadionun mevcut oturma sıralarının kuzeyinde, doğal eğim korunarak kazı yapılması ve özellikle kuzeydoğudaki moloz dolgunun kaldırılması amaçlanmıştır.

Çalışmalara öncelikle balustrat önündeki zeminde, stadion yapısında ve 2008 yılı kazılarında açığa çıkarılan, Osmanlı döneminde istinat duvarı olarak yapıldığı değerlendirilen duvar kalıntısının da bulunduğu kuzey yamaçlarda bitki temizliği yapılarak başlanmıştır.

Stadionun 11. merdiveni hizasında ve muhtemelen şu anda eksik olan 4. ve 5. oturma sırasının bulunduğu alanda yer alan, kuzey, güney ve batı yönlerde devamlılık arz etmeyen Osmanlı dönemi hamam yapısının etrafında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında dolgu malzeme altında kist toprak tabakasıyla karşılaşmış, yapının doğusundaki toprak kütle kaldırılmış, kuzey duvarını takiben doğuya doğru 2 m uzunluğunda, 60 cm yüksekliğinde devam eden bir sıra iptidai moloz taş dizisi açığa çıkarılmış ancak bu noktadan sonra hamam yapısını tamamlayıcı bir mimariye rastlanmamıştır.

Hamamın etrafındaki çalışmalar tamamlandıktan sonra doğuda 20 m uzunluğunda, 9 m genişliğindeki alan toprak akıntılarını ve çökmeleri önlemek amacıyla teraslama yapılarak kazılmıştır. Kazı alanın kuzeydoğusunda görüntü kirliliğine neden olan ve sonraki yıllarda yapılacak kazılara hazırlık yapabilmek amacıyla 2008 yılında Müze Müdürlüğünce yapılan sondaj ve kurtarma kazıları öncesinde Koruma Bölge Kurulu kararı gereğince yıkılmış fakat temeli ve molozları kaldırılamamış olan modern yapılara ait dolgunun işçiler tarafından kaldırılmasına başlanılmış ancak kazı ödeneğinin bitmesi ve mevsim şartları dolayısıyla tamamlanamamıştır. Söz konusu moloz dolgu ve temel kalıntılarının önümüzdeki sezonlarda tamamen kaldırılması planlanmaktadır.

Stadionda 2023 yılında yapılan temizlik ve kazı çalışmaları büyük oranda bitki temizliği, modern yapılara ait dolgunun kaldırılması ve hamam çevresinde yapılan kazılar ile tamamlanmıştır (Resim 10).

Sonuç

Claudiopolis kentini tüm imparatorlukta ünlü yapan Antinoos ve Hadrianus için kutlanan bu bayramlar musiki, gladyatör gösterileri, vahşi hayvan mücadeleleri ve spor müsabakalarının içermektedir. Domitiusların finanse ettiği stadionun bu müsabakalar için kullanıldığını düşünmek hatalı olmayacaktır. Kentlerin stadyumlarında düzenlenen bu festivaller, sadece bir yarışma değil, ayrıca kente prestij kazandıran, propaganda amacı güden organizasyonlardı. Aynı zamanda da antik coğrafyanın dört bir yanından bu organizasyonlar için gelen izleyici ve sporcular sayesinde kente ekonomik anlamda kazançlar sağlamaktaydı. Yapı yazıtını taşıyan levhalar arasında İmparatorun hükümdarlık yılının yazılı olduğu parçanın kazıda bulunamamış olması sebebiyle stadionun tam olarak hangi yılda inşa edildiğini ne yazık ki söyleyemiyoruz. Kazıların devam etmesiyle bu kayıp yazıtları bularak stadionun tam olarak hangi yılda inşa edildiğini öğrenebilme

imkanına sahip olabileceğimizi düşünüyoruz. 2022 yılı çalışmaları sonucu, yapının inşa tarihine ve tipolojisine ilişkin önemli veriler elde edilmiştir. Ele geçirilen seramik parçaları ve sikkeler, stadionun 2. ve 3. yüzyılda da kullanıldığını göstermektedir. Özellikle kitabenin arkasından keşfedilen 8 bronz sikkenin en geç olanının imparator Septimius Severus (MS 193-217) Dönemi'ne tarihlendirilmesi, stadyumdaki geç kullanıma ilişkin kesin bir tarih vermektedir.

1. Derece arkeolojik sit olarak tescil edilen stadion, antik Claudiopolis kentinden günümüze ulaşan en büyük anıtsal yapı niteliğine sahiptir. Ayrıca, yapı Bithynia Bölgesi'nde açığa çıkarılan ilk stadion olma özelliğini taşımaktadır. Anadolu'da Roma Dönemi'ne ait yüzlerce inşaat yazıtı bilinmesine rağmen Bolu'da bulunan bu yazıtın mimari bakımdan benzeri bilinmemektedir.

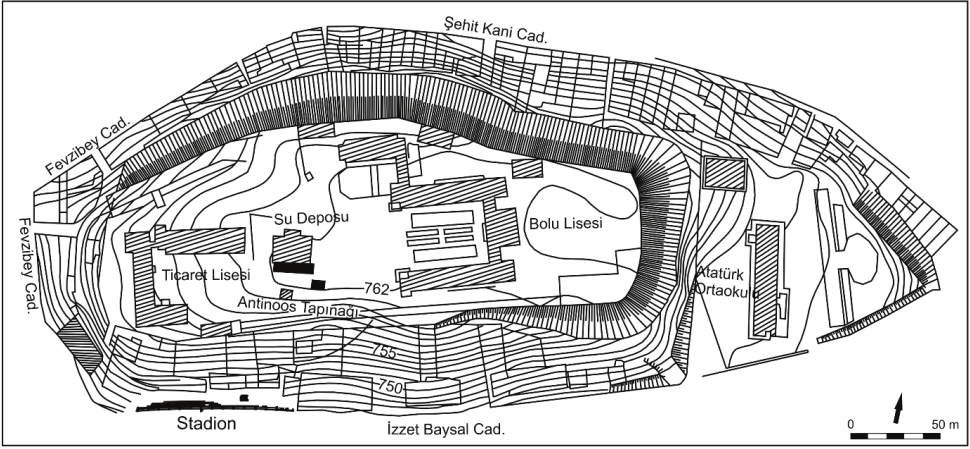
2024 yılında kuzeydoğudaki 245 ada, 42 ve 43 numaralı parsellerin sınırları içinde kalan modern binalara ait moloz dolgu ve temellerin kaldırılması, 2008 yılına ait sondaj çukurlarının yer aldığı kuzey yamaçtaki alanın kontrollü bir şekilde kazılarak hem bu alanda istinat duvarı haricinde kültür varlığı olup olmadığının tespitinin yapılması hem de yamaç boyunca toprak akışının engellenmesi için istinat duvarı yapılması planlanmaktadır. Bununla birlikte kazı alanının kuzeybatısında bulunan modern binanın altındaki duvar açıklığından stadiona yapılan izinsiz girişlerin ve yaşanabilecek olumsuzlukların önüne geçilebilmesi amacıyla Kültür ve Turizm Bakanlığı Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulundan alınacak karar doğrultusunda bu alanın uygun malzeme ile kapatılması gerekmektedir.

Bolu'nun önemli bir arkeolojik rezerv alanı olan ve bugün Hisar Tepe adıyla anılan akropolün güney eteğinde konumlanan ve Roma döneminden günümüze kadar ulaşmış en önemli anıtsal mimari olan stadionda, kazı çalışmaları tamamlandıktan sonra ışıklandırma ve çevre düzenlemesinin yapılmasıyla sağlıklı bir ziyaret imkânı sağlanabilecektir.

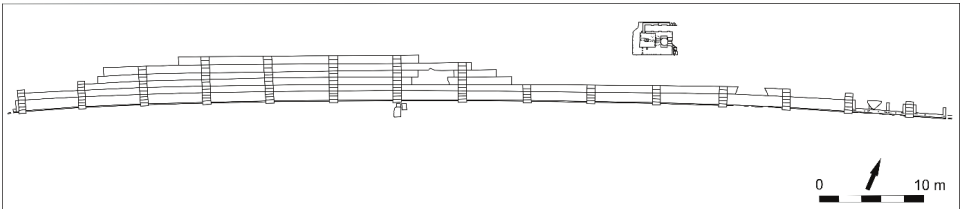
Görseller

Resim 1: Claudiapolis Akropolisi ve Stadionsu

Çizim 1: Claudiapolis Stadion Kazısı Topoğrafik Planı

Çizim 2: Claudiapolis Stadion planı

Resim 2: Balustrat duvarı önündeki açmalar

Resim 3: Oturma sıraları, beton kalıntı ve belediye betonu

Resim 4: Dükkan temel duvarı

Resim 5: Balustrat duvarı önündeki duvar temelleri kaldırıldıktan sonraki görünüm

Resim 8: Köşk (Konak) hamamı

Resim 9: Isıtma sistemi

Resim 10: 2023 yılı çalışma sonu

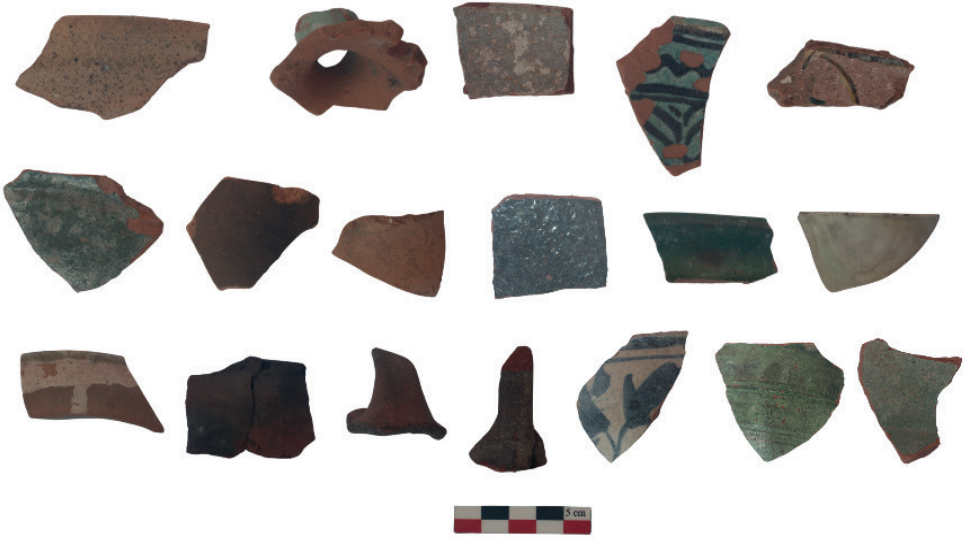
Resim 11: Bilgi tabelası

Resim 12: Metal çiviler

Resim 13: Metal eserler

Resim 14: Orta Çağ Dönemi sırlı ve sırsız seramikleri

Resim 15: Orta Çağ Dönemi sırlı ve sırsız seramikleri (Müze Arşivi)

Resim 16: Orta Çağ Dönemi sırlı seramikleri ve lüleler

Resim 17: Orta Çağ Dönemi su borularına destek olan killi parçalar

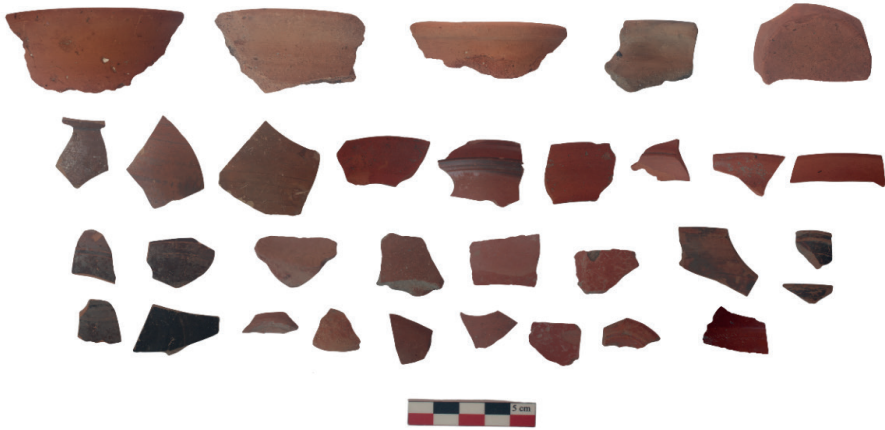
Resim 18: Orta Çağ Dönemi pişmiş toprak kiremit parçaları

Resim 19: Hamamda ele geçirilen ahşap parçaları

Resim 20: Hamamda ele geçirilen kapı kilit taşı

Resim 21: Roma Dönemi seramikleri

Kaynakça

Fıratlı, N. (1979). Impressions Sur le Temple et le Théâtre de Bolu (Bithynion – Claudopolis) en Bithynie. *Florilegium Anatolicum (mélanges offerts à Emmanuel Laroche)*, Paris: E. de Boccard, 111-120.

Güneş, Mustafa Yaşar (2010). “Bolu İli, Merkez İlçe, Stadion Kurtarma Kazısı, 2008”, 18. *Müze Çalışmaları Ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Sivas, s. 159-173.

Güneş, M. Y. (2011). Bolu İli, Merkez İlçe, Stadion Kurtarma Kazısı, 2008, Uluslararası Köroğlu, Bolu Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildirileri, 17-18 Ekim 2009, 294-308.

Strabon, *Geographika*, çev. Adnan Pekman, *Antik Anadolu Coğrafyası* (12-13-14), Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 1991.

Şimşek, C. (2007). *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*. İstanbul.

Yıldırım, B. (2009). Aphrodisias: Şehir ve Kamu Yapıları. *Aphrodisias: City and Public Buildings* (ed. Smith-Lenaghan), 35-53.

Yiğitpaşa, Davut (2023): “Re-Assessment of the Claudopolis Stadion Rescue Excavation in 2008”, *Journal of Ancient History and Archaeology* 10/4, s. 64-85.

Yiğitpaşa, Davut (Baskıda): “New Archaeological Data from Claudopolis in the Light of Stadion Excavations”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*.

BURSA SURLARINDAKİ ANTİK ve BİZANS MİMARİ SÜSLEME ELEMANLARI¹

Ancient and Byzantine Decorative Architectural Elements in the Walls of Bursa

Ayşın ÖZÜGÜL²
Hakkı Yiğit CEYLAN³
Egemen DENİZ⁴

Özet

İlk inşa evresi Hellenistik Çağ'a dayandırılan Bursa surlarında Antik ve Bizans dönemlerine ait arşitrav, friz, korniş, sütun ve paye başlığı, sütun gövdesi, oturma sırası, korkuluk babası gibi çok çeşitli mimari süsleme elemanları yapı malzemesi olarak yeniden kullanılmıştır. Bu çalışmada surlardaki devşirme malzemeden 30 tanesi belgelendirilmiş ve değerlendirilmiş, tarih önerileri verilmiş, Bursa'nın az tanınan Antik Çağ ve Bizans mimari parçaları üzerine araştırmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında değerlendirilen mimari veya litürjik mobilyalara ait öğelerden, 19'u Antik Çağ'a, 11'i ise Geç Antik Çağ ve Bizans Dönemi'ne aittir. En erken tarihli örnekleri Antoninuslar Dönemi öncesine inmeyen, en geç tarihli olanları ise MS 9.-11. yüzyıllara tarihlenen parçalar, ait oldukları dönemlerde Bursa'daki yapılar ve mimari süslemeleri konusunda kaynak oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mimari süsleme, Bursa, Antik Çağ, Bizans, devşirme malzeme.

¹ Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından desteklenen "Bursa Surları" başlıklı (Proje ID: 1604, Proje kodu: SYL-2023-1604) Lisansüstü Tez Projesi (LTP) kapsamında gerçekleştirilmiştir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, ozugul@uludag.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0001-5347-2640>).

³ Uzm. Sanat Tarihçi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, h.yigitceylan@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-4659-1796>).

⁴ Sanat Tarihçi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, egemendniz@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-0364-1607>).

Abstract

In the walls of Bursa, whose first construction phase dates back to the Hellenistic Period, a wide variety of architectural ornamental elements such as architrave, frieze, cornice, column shaft, block of *cavea*'s seating, and parapet pillar from the Ancient and Byzantine periods were reused as constructive materials. In this study, 30 of these fragments were documented and evaluated, historical suggestions were given, and it was aimed to contribute to research on the little-known Ancient and Byzantine architectural sculpture of Bursa. Of the architectural or liturgical furniture items evaluated within the scope of the study, 19 belong to the Ancient Age and 11 belong to the Late Antiquity and Byzantine period. Reused fragments, the earliest examples of which do not date back before the Antonine Period and the latest ones date back to the 9th-11th centuries AD, constitute sources for the buildings and architectural decorations in Bursa of the periods to which they belong.

Keywords: Architectural sculpture, Bursa, Antiquity, Byzantine, spolia.

Giriş

Bursa (Antik Προῦσα ἐπὶ τῷ Ὀλύμπῳ), Uludağ'ın (Ὀλυμπος) kuzey yamaçlarının eteklerinde, ovaya hakim bir düzlük üzerine kurulmuştur. Bursa'nın kuruluş tarihi hakkında görüşler çeşitlidir. Strabon, I. Prusias'ın kentte onarım faaliyetleri yürüttüğünü ve var olan eski bir yerleşim üzerine *Prusa ad Olympum* adıyla kurduğunu aktarmaktadır (2000: s. 55-56). Diğer yandan Gaius Plinius Secundus Maior (Yaşlı Plinius, MS 23-79), kentin Kartacalı komutan Hannibal Barca'nın önderliğinde Olympos'un eteklerinde kurulduğunu ifade etmektedir (1947: v, s. 148). H. İnalçık, kentin MÖ 2. yüzyıl ve sonrasında, A. Kuran ise I. Prusias (MÖ 232-192) döneminde kurulduğu görüşündedir (1992: 445-449; 1996: 114).

Yaklaşık 0.445 km²'lik bir alana oturan Osmanlı öncesi Bursa'sı, bugün yaygın olarak Hisar veya Kale olarak anılan yaklaşık 2850 m uzunluğunda surlarla çevrilidir. Şehrin özgün halinde güney, batı ve doğuda altı kapısının bulunduğu bilinse de günümüze beşi ulaşabilmiştir. Bu kapılar bugün Saltanat Kapı (Hisar Kapı/Tabak Kapısı), Taht-ı Kale Kapısı (Zemin Kapı/Dış Yer Kapı), Yer Kapı, Fetih Kapı (Su Kapısı), Zindan Kapı (*Bâb-ı Sicn*, باب-ی-جی-ص) ve Kaplıca Kapı olarak anılmaktadır. Surlar, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerindeki birçok onarım ve yenileme çalışmaları ile günümüze ulaşmış, bunlardan sonuncusu Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Şehir duvarlarında, kule ve kapılarında kullanılmış olan çok sayıdaki devşirme malzemeden, bu çalışmada bir levha (?), iki korkuluk babası, iki pilaster, altı korniş, iki impost, bir İon sütun başlığı, iki pilaster başlığı, dört arşitrav, dört arşitrav-friz bloğu, iki friz, iki altar (?), bir lahit, bir adak steli olmak üzere toplam 30 parça ele alınmıştır.

1. Bursa Surlarında Kullanılan Antik Mimari Süsleme Elemanları

1.1. Pilaster (Res. 2, Çiz. 1). Yer Kapı güneyindeki kulenin batı cephesinde (40.18231, 29.05662). Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 132 cm, gen.: 34 cm, der.: 32,5 cm. Tek yüzü görülebilen pilaster, iki yanda Lesbos *kymationu* ve boncuk ve pul dizisi arasında *acanthus* sarmaşığı ve aralarında çiçeklerden oluşan bezemeye sahiptir. Tarih Önerisi: MS 2. yüzyıl.

Pilasterin ana silmesindeki çiçekleri çevreleyen *acanthus* sarmaşığı rölyefi, Nikaia tiyatrosunun Hadrianus Dönemi evresine ait yapı kalıntıları arasında bulunan iki pilasterin (Z. Koçel-Erdem, 1995: s. 21, lv. 3, res. 2a-2b) süslemeleriyle yakın benzerlik taşımaktadır. Boukoleon Sarayı'ndaki bir diğer benzer örneği G. Mendel, MS 1. veya 2. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir (1966: s. 425, çiz. 1179).

1.2. Pilaster (Res. 3, Çiz. 2). Yer Kapı ile batısındaki kule arasında iç sur sırası beden duvarı güney yüzünde (40.18242, 29.05633). Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 47,5 cm, Gen.: ~35 cm. Pilasterin üst kısmına ait parçada Lesbos *kymationu* ve boncuk ve pul dizisinin oluşturduğu bordürün çevrelediği kanatları açık, başı sağına dönük cepheden tasvir edilmiş kartal figürü görülmektedir. Kartalın altındaki figür veya motif seçilememektedir. Tarih Önerisi: MS 2. yüzyıl.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaygın olarak kullanılan üstte figür ile tamamlanan *acanthus* sarmaşığı rölyefli pilasterlerin Leptis Magna'daki örnekleri en bilinenler arasındadır. Surda bulunan pilaster, Leptis Magna'dakilerden başka Anadolu'da Aphrodisias Hamamları'nı avluya bağlayan anıtsal kapının kuzeyini süsleyen, Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilen pilasterler ile kompozisyonun yanı sıra yaprakların biçimleri bakımından da benzerlik taşımaktadır (G. Mendel, 1914: s. 182, çiz. 493, s. 183, çiz. 493; Z. Koçel-Erdem, 1995, s.31-32, lv. 12, res. 2a). Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki bezeme, malzeme ve boyut bakımından benzer üç pilasterden biri Mustafakemalpaşa İlçesi'ndeki Miletopolis yakınlarında bulunmuştur, diğerlerinin menşeleri bilinmemektedir.

1.3. İon sütun başlığı (Res. 4, Çiz. 3). Zindan Kapı avlusunun kuzey duvarının güney yüzünde (40.18407, 29.04977). Mermer. Mevcut yük.: 26 cm, gen.: ~79 cm. Sadece volütleri seçilebilmektedir. Tarih Önerisi: MS 1.-2. yüzyıllar.

Başlığın sadece bir kısmının görünmesi, iyi korunmuş olmaması tarihlen-dirme ve yorumlamayı zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte Kaunos'ta yuvarlak planlı yapıda bulunan İmparator Augustus Dönemi'ne tarihlenen İon başlığı, Pergamon'da kazı evinde muhafaza edilen MS 1. yüzyıla ait örnek, aynı döneme ait Burdur Müzesi'ndeki bir diğeri ve boyutları ile Knidos'daki C Kilisesi'nin batısında iyi korunmuş bir başlık ile karşılaştırılabilir (O. Bingöl, 1980: s. 23-24, lv. 1, res. no.: 165, lv. 2, res. no.: 215; 2006: s. 205-206, kat. no.: 4, lv. 7, res. a; F. Selçuk 2019: s. 140, lv. 49, res. 2).

1.4. Arşitrav (Res. 5, Çiz. 4). Yer Kapı'nın batısındaki kulenin güney duvarında (40.18245, 29.05611). Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 32,5 cm, gen.:

83 cm, der.: 33,5 cm. Üç *fascialı* arşitravın üst *fasciasında* soldan sağa sırayla Φ, I ve O harfleri yer almaktadır. Tarih Önerisi: MS 1. - 2. yüzyıllar.

1.5. Arşitrav (Res. 6, Çiz. 5). Yer Kapı kuzeyindeki kulenin güney cephesinde (40.18232, 29.05666). Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 34 cm, gen.: 82 cm, der.: 6 cm. Arşitrav üç *fascialıdır* ve üst *fasciasında* soldan sağa “A, Y, T ve Ω” harfleri yer almaktadır. Tarih Önerisi: MS 2. yüzyıl. “A” harfinin sadece sağ kısmı görülmektedir. İmparator ünvanı olan “[A]YTWKPATOP” (*Autokrator*) yazıyor olması muhtemeldir.

İznik, Lefke Kapı’daki arşitravda hem Marcus Plancius Varus’un hem de İmparator Hadrianus’un adları geçmektedir. Ayrıca Bursa’da batı sur duvarındaki bir yazıtta da Hadrianus’un ismi yer almaktadır. Hamamdan bahseden yazıtın orijinalinde;

“Αυτοκρατορ Καισαρ, Θεου Τραιαν]ου Παρθικου υιος, θεο[υ Νερωνα
[υιωνοσ, Τραιανος ‘Αδριανος Σεβ]αστος, αρχιερευς μεγισ[τοσ]
[δημαρχικης εξουσιας το ..., υ]πατος * το * γ *, πατη[ρ πα]-
[τριδος, Προυσαεων προς το ‘Ολυμ]πω τοις αρχουασι και τη [βου]-
[λη και τω διμω χαιρειν. Η υπ ε]μου πεμφθεισα υμιν δ[
[]ραν και τα θερμα υδατα [εκ]-
[]αμφισβητησις. Ε[” yazmaktadır⁵.

Çevirisi ise;

“İmparator Sezar, tanrı (*divus*) Traianus Part Fatihi’nin (*Parthicus*) oğlu, tanrı (*divus*) Nerva’nın torunu, Traianus Hadrianus Augustus, başrahip (*pontifex maximus*), ilk kez *tribünlük* ve veto (*tribunician*) yetkisi verilen, üçüncü kez konsül ve devletin babası (*pater patriae*), yetkilileri ve konseyi selamlıyor. *Prusa ad Olympum* halkı, benim tarafımdan gönderilen [...] ve hamamlar [...]” yazmaktadır (T. Corsten, 1991: 16-17). Benzer yazıtta İznik’te Lefke Kapı ve İstanbul Kapı’nın üzerlerinde de rastlanmaktadır. İmparator ünvanlarından *tribunicia potestasın* İznik’teki yazıtta da geçmesinden dolayı, Hadrianus’un *tribunus* ünvanını aldıktan sonra, 123 tarihinde İznik’i ziyaret edip onarımını desteklemesi yazıtların çağdaş olabileceklerini düşündürmektedir (Z. Koçel-Erdem, 1995: s. 18-19).

1.6. Arşitrav (Res. 7, Çiz. 6), Yer Kapı’nın batısındaki beden duvarının kuzey, dış cephesi duvar örgüsünde (40.18244, 29.05658). Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 25,5 cm, gen.: ~31 cm. Arşitrav parçasının sadece soffiti görülebilmektedir. Dar bant içerisinde iki ve bir tam iki yarım olarak sıralanmış, stilize

⁵ Marmara Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim dalından Doç. Dr. Hüseyin Sami Öztürk’e yazıtın transkripsiyonunu paylaştığı için teşekkürü borç biliriz.

defne yapraklarından oluşan girlandlı bezemesi bulunmaktadır. Tarih Önerisi: MS 2.-3. yüzyıllar.

Perge'de Sütunlu Cadde'de ve Severus Çeşmesi'ndeki bu tip soffit bezemeli arşitravlar Septimius Severus Dönemi'ne, Rhodiapolis'de Asklepieion-Hadria-neum Stoası'nda yer alan bezemeli soffitli fragman MS 2. ve 3. yüzyıllara, Kyzikos'taki örnekler ise Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (H. Abbasoğlu, 1994: s. 36, lv.: 3, kat. no.: 10, res. 4, s. 41, lv.: 6, kat. no.: 25, res. 3; H. K. Seyirci, 2014: s. 345, fig. 3; T. Aydın-Çakmak: 2022, s. 64, res. 132, kat. no.: 132-G87).

1.7. Arşitrav (Res. 8). Hisar Kapı'nın güneyinde bulunan yuvarlak planlı kulenin kuzey cephesinde (40.18451, 29.05838). Üstünde bezeme ya da yazıt bulunmamaktadır. Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 39 cm, gen.: ~310 cm. İon düzeninde ve üç *fascialı*dır. Tarih Önerisi: MS 1.-2. yüzyıllar.

1.8. Arşitrav-friz bloğu parçası (Res. 9, Çiz. 7). Yer Kapı'nın batısındaki burcun güney duvarındadır (40.18241, 29.05614). Mermer. Mevcut yük.: 59 cm, gen.: 63 cm. Arşitravın iki *fascia* halat motifli bir silme ile ayrılmıştır. Arşitrav tacında altta boncuk ve pul dizisi, bunu üzerinde İon *kymationu* bulunmaktadır. Friz tacında ise *kyma rekta* profilili dil-yaprak dizisi bezemeli silme görülmektedir. Tarih Önerisi: MS 2. yüzyıl.

Kremna'da Antoninuslar Dönemi'ne ait Küçük Propylaion'daki lento friz bloğu ve MS 2. yüzyılın sonlarına tarihlenen Propylaion'un güneybatısında bulunan arşitrav ile benzerlik gösterir (H. Metin ve M. Çidem, 2020: s. 419, res. 10; s. 420, res. 12).

1.9. Arşitrav-friz blokları (Res. 10, Çiz. 8-9). Zindan Kapı avlusunun kuzey duvarının avluya bakan yüzünde (40.18409, 29.04966). Prokonnesos mermeri. Mevcut ölçüleri: Çiz. 9 Yük.: 63 cm, Gen.: ~50 cm, Çiz. 10 Yük.: 62 cm, Gen.: ~62,7cm. Aynı arşitrav-friz bloğuna ait iki parçanın yatay kesitleri içbükeydir. Benzer biçimli, kavisli bir üçüncü blok aynı duvarda üst yüzeyi dışa bakar şekilde yerleştirilmiştir. Friz kısmında *acanthus* yapraklarından oluşan sarmaşık, friz tacında İon *kymationu* yer almaktadır. İki *fascialı* arşitravın tacını üstte palmet dizisi, altında İon *kymationu* ve en altta boncuk ve pul dizisi bezemeli silmeler oluşturmaktadır. *Fascialar* Lesbos *kymationu* ile bölünmüştür. Tarih Önerisi: MS 1. yüzyıl sonu - 3. yüzyıl başları.

G. Mendel, *acanthus* yapraklarındaki damarlar ve yaprakların yürek benzeri şekillerinin İonia Okulu etkisinde gelişen Antoninuslar Dönemi'nin bezeme anlayışı ile paralel olduğunu belirterek Sardes, Didyma, Magnesia ad Meandrum, Aizanoi ve Aphrodisias'daki örnekler ile karşılaştırarak İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki benzerlerini MS 1. yüzyılın sonları ile 2. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir (1966: s. 426-427). Sarmaşığın dış ve yan yapraklarının iç içe geçtiği MS 2. yüzyıl sonu ile 3. yüzyıl başlarına tarihlenen örneklerine Laodikeia Septimius Severus Nymphaeumu, Caracalla Nymphaeumu, Side G Nymphaeumu, Perge

F2 Nymphaeumu ve Termessos Tiyatrosu'nda rastlanmaktadır (B. Yener, 2019: 274). Düzgün sarmallarla oluşturulmuş yan dalları, rozetlerin düzeni ve dolgun olmayan yaprakları, Antoninuslar Dönemi'ne tarihlenen Side Tiyatrosu, Aspendos Tiyatrosu'nun sahne binası (MS 161-168) ve Miletos Faustina Hamamı'ndaki (MS 160-170) kıvrım dal motifleri ile paralellik gösterir (B. Yener, 2019: 283-284). *Kyma rekta* profilli *anthemion*, İon *kymationu* ve boncuk ve pul dizisi Knidos'da, kilisenin güneyinde bulunan üst yapıya ait mimari parçanın bezemesi ile karşılaştırılabilir (F. Selçuk, 2019: s. 133, lv. 34, res. 1).

1.10. Arşitrav-friz blokları (Res. 10, Çiz. 10-11). Zindan Kapı'nın avlusunun kuzey duvarının avluya bakan yüzünde (40.18409, 29.04966). Mermer. Res. 10 ve Çiz. 11 yük.: 52 cm, Gen.: ~26 cm. Res. 10 ve Çiz. 12 yük.: 58 cm, Gen.: ~66 cm. Arşitrav *fasciaları* iki sıra halat ile ayrılmıştır. Arşitravin taç kısmında boncuk ve pul dizisi ve Lesbos *kymationu* bulunmaktadır. Frizler *acanthus* sarmaşığı, friz tacı İon *kymationu* ile süslenmiştir. Tarih Önerisi: MS 2. yüzyıl.

Frizlerin bezemesi, Zindan Kapı'nın avlusunun kuzey duvarındaki diğer parçalarla benzerdir. Laodikeia'da Traianus Nymphaeumu'nun bulunan alınlıkta ve gene Laodikeia'da gymnasiumdaki bir paye başlığında görülen Lesbos *kymationu*, arşitravların taç kısımlarındaki ile yakınlık göstermektedir (B. Yener, 2019: 259-260).

1.11. Arşitrav-friz bloğu (Res. 11, Çiz. 12). Mermer. Mevcut yük.: 29 cm, gen.: 25 cm. Yer Kapı'nın batısına uzanan iç sur duvarının dış örgüsüne açılan kemerli açıklığın batısında (40.18243, 29.05618). Arşitravin *fasciaları* birbirinden boncuk ve pul dizileri ile ayrılmıştır. Arşitrav tacında Lesbos *kymationu* ve İon *kymationu* yer almaktadır. Tarih Önerisi: MS 2. yüzyıl sonları - 3. yüzyıl başları (?).

Bezemesi, Perge'deki MS 2. yüzyıl sonlarına tarihlenen kapının lentosu, Parion Tiyatrosu'ndaki friz ve Aspendos Nymphaeumu'ndaki arşitravin bezemeleri ile paraleldir. *Kymation*daki çanaklarla pulların birleşmesi Geç Antoninuslar Dönemi ile Erken Severuslar Dönemi özelliğidir (H. Metin ve M. Çidem, 2020: s.420, F11, F12, F13).

1.12. Friz (Res. 12, Çiz. 13). Yer Kapı ile batısındaki kule arasında uzanan beden duvarının güney yüzünde (40.18242, 29.05624). Mermer. (Çiz. 14) 1.12a.: Yük.: 38 cm, Gen.: ~79,2 cm. 1.12b.: Yük.: 38 cm, Gen.: ~166,5 cm. Aynı frize ait iki parça. Bezemesi altta *acanthus* sarmaşığı ve çiçekler, üstte ve pul dizisinden bir taç ve İon *kymationu*ndan oluşmaktadır. Tarih Önerisi: 2. yüzyıl.

Perge Hadrianus Takı'ndaki kıvrım dallı friz ile benzerliği bulunan parçanın aynı şekilde İon *kymationu*lu friz tacı bulunmaktadır (Z. Koçel Erdem, 1995: s.53-55, lv. 24 res.1).

1.13. Friz (Res. 13, Çiz. 14). Yer Kapı ile batısındaki kule arasında iç sur beden duvarı güney yüzünde kemerli açıklık üzerinde (40.18242, 29.05618). Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 31,5 cm, gen.: ~50 cm. Güreş müsabakası-

nı konu alan kompozisyonun sağında karşılıklı birbirlerinin omuzlarından tutar pozisyonda profilden iki güreşçi, solda *khiton* ile tasvir edilmiş ayakta duran, sol eli havada bir erkek figürü görülmektedir. Tarih Önerisi: 1.-2. yüzyıllar.

Benzer konulu sahnelere erken dönemlerden beri seramiklerde, Pisidia'da Ariassos ve Selge, Kilikia'da Syedra kentinin sikkelerinde de rastlanmaktadır. Betimlemenin yakın bir örneği İstanbul Arkeoloji Müzesi koleksiyonundaki bir friz parçasında görülmektedir.

1.14. Korniş (Res. 14, Çiz. 15). Fetih Kapısı batısında iç sur dış cephesinde (40.18284, 29.05334). Mermer. Ölçülebilen yük.: 18 cm, gen.: ~51,5 cm. Üstte üç adet dış, altta ise İon *kymationu* bulunmaktadır. Tarih Önerisi: MS 1. yüzyıl (?).

İmparator Augustus Dönemi'nin ikinci yarısından itibaren İon *kymationu*nda belirgin olarak izlenebilen kavisin sertleşmesi ve belirgin kanallarla çanakların oluşturulması mevcut korniş parçasının süslemesinde de gözlenebilmektedir. MS 1. yüzyılın başlarından itibaren sevilerek kullanılan bu stilin İmparator Tiberius Dönemi'nde de devam ettiği izlenmektedir. Benzer nitelikteki süsleme örneklerine Ephesos Mazaeus Mithridates Kapısı'nda, Geç Augustus Dönemi'ne yerleştirilen Ephesos Liman Kapısı'nın paye başlığında, Geç Augustus-Erken Tiberius Dönemi'ne ait Pisidia Antiocheia'sı Augustus Tapınağı'nda ve Laodikeia'da da rastlanmaktadır (B. Yener, 2019, s. 249). Flaviuslar Dönemi'nde, karakteristik olarak ok motifinin yaygın olarak düz yerine kanatlı tercih edildiği ayırt edicilik bakımından önemlidir. Side'deki Vespasian Anıtı'nın kornişindeki İon *kymationu* bezemesindeki benzerlikleri dikkat çekicidir (Yurtsever, 2017: s. 268).

1.15. Korniş (Res. 15). Zindan Kapı doğusunda iç sur sırası dış yüzünde (40.18392, 29.0501). Prokonnesos Mermeri. Mevcut yük.: 21 cm. Duvar örgüsü içine yan yüzü dışa bakar şekilde yerleştirilmiştir. Üstte düz şerit, altında anthemion, en altta ise boncuk ve pul dizisi bezemelidir. Kapalı ve açık palmet/lotus yapraklarının dilimlerinin arası iyice açılmıştır. Boncuklar uzamış, birbirinden uzaklaşmıştır. Tarih Önerisi: MS 2.-3. yüzyıllar.

Anthemion kuşağı ve boncuk ve pul dizisi Laodikeia'daki Septimius Severus Nymphaeum'undaki örneklerle benzerdir. Boncuk ve pul dizisindeki sivrilen pul ve hacimli, uzun boncukların oluşu Geç Antoninuslar-Erken Severuslar Dönemlerinin karakteristik özelliğidir (B. Yener, 2019: s. 266). Anthemion kuşağında yaprakların birbirinden ayrılıkları ve derinliği ile "S" formlu kıvrımları da Severuslar Dönemi süsleme beğenisine referans sağlamaktadır (B. Yener, 2019: s. 274).

1.16. Korniş (Res. 16). Yer Kapı ile batısındaki kule arasında iç sur sırası beden duvarı güney yüzünde (40.18243, 29.05647). Beyaz mermer. Mevcut yük.: 70 cm, Gen.: 72,5 cm, Diş aralığı: 2,5 cm, Diş kalınlığı: 6 cm. Alt yüzü dışa bakar şekilde yerleştirilmiştir. Sol kenarında dokuz adet diş bulunmaktadır. Tarih Önerisi: MS 1.-3. yüzyıllar.

Korniş parçasının sadece Antik mimarlıkta en sık rastlanan cephe bezemelerinden biri olan dişli frizi görülebildiği için sağlıklı bir tarihlendirme ve değerlendirme mümkün değildir. Bununla birlikte Roma Dönemi'nde diş boyutlarının küçülmesi, aralıklarının daralması gibi bilgilere ve oran, boyut olarak benzer örneklerle dayanarak tarih önerisi getirilebilmektedir (P. Ross, 1976: s. 108).

2019 yılında Phaselis Antik Kenti'nde yürütülen arkeolojik çalışmalarda anıtsal mezara ait olduğu saptanan diş sıralı korniş bloğu bulunmuştur (M. Arslan ve N. Tüner-Önen, 2019: 431-432, fig. 20). S. Cormack'ın Patara ve Myra'da karşılaştığı benzer örnekler Bursa Surları'ndaki korniş parçasının dişli frizinin ölçülerine yakındır (2004: s. 273).

1.17. Korniş (Res. 17). Zindan Kapı'dan kuzeye devam eden sur beden duvarı üzerinde dış cephede (40.18417, 29.04937). Beyaz mermer. Ölçüleri alınamamıştır. Duvara baş aşağı yerleştirilmiştir. Silmelerinden sadece en alttaki dişli friz kalmıştır. Tarih Önerisi: MS 1.-2. yüzyıllar.

Sagalassos'daki Antoninus Pius Tapınağı ile Termessos'daki N2 Tapınağı'ndaki friz kuşaklarının üstündeki korniş blokları ile benzerdir (Z. Koçel-Erdem, 1995: s. 81-82, lv. 51, res. 2; A. Erön, 2007: s.138 lv. 1-a).

1.18. Adak steli (Res. 18). Fetih Kapı batısında iç sur sırası dış yüzünde (40.1829, 29.05316). Mermer. Ölçüleri alınamamıştır. Görünen yüzünde herhangi bir bezeme veya yazıt bulunmamaktadır. Üst kısmı, duvara yerleştirilmeden önce farklı bir amaçla kullanmak üzere oyulmuştur. MS 2.-3. yüzyıllar.

Batı Phrygia'daki Laodikeia Combusta'da, Konya, Kadınhanı'nda ve Ak-saray, Taşpınar'da benzerleri bulunmaktadır. (W. M. Calder, 1928: s. 7, fig. 9; s. 35, fig. 59). Eskişehir'deki benzerlerinin büyük çoğunluğu; müzede korunanlar, Seyitgazi ilçe ve köylerindeki örneklerden oluşmaktadır (C. W. M. Cox ve A. Cameron, 1937: s. 63, lv. 37, fig. 127; lv. 38, fig. 134b; lv. 39, fig. 140). Bursa'daki karşılaştırılabilir örnekler ise Dobruca ve Mustafakemalpaşa ilçelerinde bulunmuştur (Y. Ötügen, 1996: s. 267, lv. 48, res. 3, s. 269, lv. 48, res. 5). Bithynia Bölgesi'nde Bilecik, Söğüt'e bağlı Dönmez Köyü'nde, Küre Beldesi'nde ve Kükürt Köyü'nde de yakın örneklerine rastlanmaktadır (N. E. Akyürek-Şahin, 2012: s. 360, fig. 12a, s. 362, fig. 15a, s. 364, fig. 18b, s. 365, fig. 19a).

1.19. Lahit (Res. 19, Çiz. 16). Hisar Kapı güneyinde beden duvarı üzerinde dış örgüde (40.18537, 29.05788). Mermer. Mevcut yük.: 31,5 cm, gen.: ~123,5 cm. Girlandlı *bukephalion*lu lahitler grubundandır. Kurdelalı girlandlar arasında öküz başları yer almaktadır. Tarih Önerisi: MS 2.-3. yüzyıllar.

Roma Dönemi'nde yaygın girlandlı lahitlerin alt gruplarından. Girland ve *bukephalion*, lahitler dışında sıklıkla ostothek ve frizlerde de kullanılmıştır.

Düzce'de Konuralp Antik Kenti'nde, Karaman'da, Abeadae Antik Kenti'nde bulunan benzer lahitler MS 2.-3. yüzyıllara tarihlenmektedir. British Museum'da da 1973,0327.44 envanter numaralı Prokonnesos üretimi ve MS 2. yüzyıl son-

larına tarihlenen lahit benzer kompozisyon işlenmiştir (S. Walker, 1990: s. 340).

Lahit formlu girlandlı *bukephalion*lu ostoteklerler arasında Silifke Müzesi'nde bulunan MS 2. yüzyıla tarihlenen bir örnek Alanya ve Efes Müzesi'nde yer alan MS 1. ve 3. yüzyıllar arasına ait ostotekler sayılabilir (U. Tepebaş ve S. Durugönül, 2013: s. 101, kat. no.: 66, s. 171, kat. no.: 146., N. Yıldırım, 2020: s. 563, res. 4, s. 559, kat. no.: 4, G. Koch, 2010: s.180 res. 78; s. 181 res. 82). Bursa Arkeoloji Müzesi ve İznik Arkeoloji Müzesi'nde de girlandlı lahit, ostotek ve frizler bulunmaktadır.

Benzer kompozisyonu taşıyan frizlerin ise Geç Antoninuslar ve Severuslar Dönemleri örneklerine Sinope Antik Kenti'nde, Erken İmparatorluk Dönemi'ne, MS 2. yüzyılın sonu ile MS 3. yüzyılın başlarına tarihlenen örneklerine Pisidia'da Atabay'daki Ertokuş Medresesi'nde, Aksu'da Zindan Mağarası'ndaki Tymbria-da Eurymedon Kutsal Alanı'nda ve Yalvaç Müzesi'nde rastlanmaktadır (N. Yıldırım, 2020: 561, A. O. Alp, 2006: s. 220, kat. no.: 55, lv. 30, res. a, s. 226-227, kat. no.: 72, lv. 37, res. c.).

2. Bursa Surlarında Kullanılan Geç Antik-Bizans Dekoratif Mimari Elemanları ve Litürjik Mobilya Parçaları

2.1. Altar (?) (Res. 20). Zindan Kapı ve Fetih Kapı arasında takip edilemeyen dış sur sırasına ait kulenin güney cephesindedir. (40.18325, 29.05142). Mermer. Ölçüleri alınamamıştır. Dörtgen bloğun görünen yüzünde, alt kolu uzun bir haç kabartması bulunmaktadır. Kırık olduğundan dolayı diğer yüzleri ve varsa bezemeleri görülmemektedir Tarih Önerisi: Geç Antik Çağ.

Yaygın olarak tip 1; masa şeklinde, tip 2; sandık veya lahit şeklinde ve tip 3; blok şeklindeki altarlar olarak sınıflandırılan altarlardan tip 3'e benzemektedir (A. Aydın, 2010: s. 352, fig. 4, s. 366). Bu tip altarlar diğer ikisine nazaran sayıca daha az bulunmaktadır (2010: s. 352). Amasya Müzesi'nde sekizgen, Bolu Müzesi'nde altıgen ve Kayseri Müzesi'nde yuvarlak kesitli örnekleri vardır (E. Keskin, 2012: s. 476). Sekizgen ve haç motifli benzer örnekleri İznik Müzesi'nde ve Kütahya'da yer almaktadır. İznik'teki örnek sonradan kuyu ağzı, Kütahya'daki örnek ise yanlarına kırlangıç kuyruğu baskı kolu yuvaları açılarak pres-ağırlık taşı olarak kullanılmıştır.

2.2. Altar (?) (Res. 21). Zindan Kapı ve Fetih Kapı arasında takip edilemeyen dış sura ait kulenin güney cephesinde (40.18325, 29.05143). Kireç taşı. Ölçüleri alınamamıştır. Kule duvarına yan yerleştirilmiştir ve tek yüzünde alt kolu uzun haç motifi bulunmaktadır. Tarih Önerisi: Geç Antik Çağ.

İşlendiği taş türü dışında bir önceki (2.1.) ile aynı özellikleri taşımaktadır.

2.3. Korkuluk babası (Res. 22, Çiz. 17). Hisar Kapı güneyindeki dörtgen planlı kulenin kuzey cephesinde (40.18503, 29.05816). Mermer. Mevcut yük.: ~72 cm, gen.: 24 cm. Özenli bir işçilik göstermeyen babanın görünen tek yüzün-

de dışta düz bir silmeden oluşan çerçeve içinde dışbükey profilli bir bant yer alır. Tarih Önerisi: Geç Antik Çağ.

Narteks, galeri, solea, templan veya ambon korkuluklarında kullanılan babaların en sade ve yaygın görülen türündendir. Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki benzerlerinin haricinde yakın coğrafyada Mudanya, Güzelyalı'da ve Mustafake-malpaşa, Garipçetekke'de sütun kaideli benzerlerine rastlanmaktadır (Y. Ötüken, 1996: s. 65, lev.:3,3, s. 67, lev.: 4,3-4. s. 68, lev.: 5,2). Bursa'da Gölyazı Köyü'nde de dağınık parçalar halinde örnekleri mevcuttur (A. Tiryaki, 2016: s. 823, res. 9). Eskişehir, Seyitgazi'deki Seyyid Battal Gazi Türbesi'nin avlusundaki lahitte devşirme olarak kullanılmış örnekleri de mevcuttur (E. Parman, 2002: lev.: 51, res.: 56). Çanakkale, Ayvacık'ta Kösedere Köyü mezarlığının duvarında kaidesiz olanları devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Ezine'de, Güllüce Köyü mezarlığında da yakın kullanımlarını görmek mümkündür (A. Çaylak-Türker, 2018: s. 63, Çiz. No.: 7, Kat. No.: 10., s. 65, Çiz. No.: 10, Kat. No.: 13, fig. 36., s. 69, Çiz. No.: 14, Kat. No.: 22, fig. 44). Bilecik, Söğüt'teki Ortaca Köyü'nde kaidesiz bir örneği çeşmenin yanında değerlendirilmiştir (TIB 7, 1990: res. 93). Eskişehir, Odunpazarı'nda, Alâeddin Camisi'nin batı cephesinin en güney ucunda Dokimeion *pavonazzetto* mermerinden yapılmış kaidesiz bir örneği yer almaktadır (H. Y. Ceylan, 2023: s. 82, kat. no.: 9, res. 48). Kocaeli, Karatepe İlçesi'nde de Bilecik örneğinde olduğu gibi çeşmede yeniden kullanılmıştır (K. Belke ve N. Mersisch, 2020: fig.: 112). Kırklareli, Vize'de imarethanenin güney cephesinde de duvar örgüsünde yapı taşı olarak işlevlendirilmiştir (M. Çavdar, 2014: s. 10, şek.: 2.7., Kat. No.: B-1).

2.4. Korkuluk babası (Res. 23, Çiz. 18). Hisar Kapı güneyinde beden duvarının dış yüzünde (40.18538, 29.05785). Mermer. Mevcut yük.: 87.5cm, gen.: ~17 cm. Bir düz bant ile çerçevelenmiş dışbükey profilli kartuş bezemelidir. Tarih Önerisi: Orta Bizans Dönemi.

Bursa, Büyük Kumla'da Bakkal Piri Camisi'nde, Mirzeoba'da Eski Cami'de benzer örnekleri yer almaktadır (Y. Ötüken, 1996: s. 59, lv. 1, res. 3, s. 66, lv. 3, res. 5). Ayrıca yine yakın coğrafyadan Yenişehir'de ve Barcın'da da topuzlu örnekler bulunmaktadır (A. Özügül, 2013: s. 71, Kat. No.: 2-4, s. 74, res. 2-4).

2.5. Levha (?) (Res. 24, Çiz. 19). Zindan Kapı doğusunda iç sur duvarının dış yüzünde (40.18391, 29.05011). Levhanın kenarına ait küçük bir kısmı korunmuştur. Bezemesi düz bir bordür ile çevrelenmiş kabartma sarmaşık motifinden oluşmaktadır. Mermer. Mevcut yük.: 12,5 cm, gen.: 53 cm. Tarih Önerisi: MS 5.-6. yüzyıllar.

Benzer türde, dış bordüre yakın, genellikle ortada bulunan ana kompozisyonu çevreleyen bir bant oluşturan alçak kabartma stilize kıvrım dallara Geç Antik Çağ'da levha, lahit, tavan kasetlerinde rastlamak mümkündür. Surlardaki örnek kesin tanımlanamadığından burada levha olarak nitelendirilmiştir.

Karadeniz Ereğlisi'ndeki (Herakleia Pontike) Orta Cami'nin mihrabında kullanılmış kornişlerin ve Kırklareli Vize'deki ilçe kütüphanesinin bahçesindeki kapı sövesi olarak tanımlanmış parça ile bezeme bakımından benzerdir (A. Kıpramaz, 2019: s.50, kat. no. 41, kat. no. 42.; M. Çavdar, 2014: s.181, kat. no. M-1, sıra no. 113).

2.6. Korint paye / pilaster başlığı (Res. 25, Çiz. 20). Yer Kapı ile batısındaki kule arasında iç sur sırası beden duvarı güney yüzünde (40.18243, 29.05657). *Kalathos*unda altta üç tam, üstte iki tam iki yarım olmak üzere iki sıra *acanthus* yaprağı işlenmiştir. Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 46 cm, gen.: ~64.5 cm. Tarih Önerisi: Geç Antik Çağ.

A. Pralong, Prokonnesos üretimi Korint başlıklarında; helislerin bulunmaması ile genellikle *abacus*larının düz şerit biçimde tasarlanmış olmasını Geç Antik Çağ özellikleri arasında saymaktadır. Bu döneme ait bazı tekil örneklerde *kalathos* kısmından *abacusa* yükselen filizler bulunmaktadır (1997: 35 kat. no. EGY R CAI 9, s.40 kat no: RFA X FRA 3). A. Pralong'un tipoloji çalışmasında tip 1/a grubunda değerlendirdiği Kudüs'teki Azize Anna Kilisesi'nin yakınındaki Bethesda Havuzu'nun girişindeki duvarda bulunan benzer bir örneği R. Kautzsch MS 4. yüzyıla tarihlendirmiştir (Kautzsch, 1936: 103, lv. 19, res. 284).

2.7. Korint paye / pilaster başlığı (Res. 26, Çiz. 21). Yer Kapı ile batısındaki kule arasında iç sur sırası beden duvarı güney yüzünde (40.18244, 29.05667). *Kalathos*unun üzerinde çift sıra *acanthus* yaprakları yer almaktadır. Üst kısmı kırık ve eksiktir. No. 2.6 ile benzerdir. Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 33,3 cm, gen.: ~52,5 cm. Tarih Önerisi: Geç Antik Çağ.

2.8. İmpost (Res. 27, Çiz. 22). Zindan Kapı ve Fetih Kapı arasında güney iç sur duvarının güney yüzünde (40.18299, 29.05283). Yük.: 19 cm, Gen.: 47 ~ cm. Kenarları hafif içbükey, kesik piramidal impostun görünen dar yüzünde alt kolu uzun, kol uçları genişleyen bir haç kabartması yer almaktadır. Mermer. Tarih Önerisi: MS 5.-6. yüzyıllar.

Geç Antik Çağ mimarisinde başkent ve diğer eyaletlerde yaygın olarak kullanılmış olan kesik piramidal, iki veya tek yüzünde haç kabartması bulunan impostların Bursa ve çevresindeki geç Antik yapılarda da sıkça kullanıldığı, Arkeoloji Müzesi'nde ve Erken Osmanlı yapılarındaki örneklerde anlaşılmaktadır. Bursa çevresindeki diğer benzer impostlardan biri Mudanya'ya bağlı Tirilye'deki (Zeytinbağı) Pelekete Manastırı'nın Hagios Ioannes Theologos Kilisesi'nde, bir diğeri Bursa, Gölyazı'da da bulunmaktadır (Y. Ötügen, 1996: s. 226. lv. 42, res. 4; A. Tiryaki, 2016: s. 822, res. 5). T. Zollt, İstanbul, Saraçhane'deki impostu MS 5. - 6. yüzyıllara tarihlendirmiştir (1994: s. 75., lv. 32, res. 172). Isparta, Yalvaç Müzesi'nde de MS 6. yüzyıla tarihlendirilmiş benzer haç betimli impost yer almaktadır (T. Yeşiltaş, 2012: s. 34, kat. no.: 4, res. 4a-4b).

2.9. İmpost (Res. 27, Çiz. 23). Zindan Kapı ve Fetih Kapı arasında güney iç sur duvarının güney yüzünde (40.18298, 29.05284). Kesik piramidal şekilli impostun görünen yüzünde eşit kollu bir haç kabartması yer almaktadır. Gri mermer. Yük.: 21 cm, Gen.: ~35 cm. Tarih Önerisi: MS 5.-6. yüzyıllar.

Benzer haç tipinin olduğu çeşitli örnekler Çanakkale Müzesi'nde ve Uşak Müzesi'nde de bulunmaktadır (A. Çaylak-Türker, 2019: s. 369, s. 647, fig. 950). Uşak Müzesi'ndeki MS 6. yüzyıla ait kireç taşından İon-impostta da eşit kollu haç kabartması yer almaktadır (E. Parman, 2002: s. 196-197, lv. 129, res.: 176).

2.10. Korniş (?) (Res. 28, Çiz. 24). Yer Kapı ile batısındaki kule arasında iç sur sırası beden duvarı güney yüzünde yer almaktadır. (40.18243, 29.05632). Prokonnesos mermeri. Mevcut yük.: 27,5 cm, gen.: ~90 cm. Parçanın görünen yüzünde içbükey profilli yiv dizisi, bunun üzerinde bezemesiz bir düz şerit bulunmaktadır. Diğer yüzlerinin görülememesi tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Arşitrav veya lento tacı gibi başka bir mimari öge olma olasılığı da vardır. Tarih Önerisi: MS 8.-9. yüzyıllar.

Genellikle yiv veya oluk olarak anılan stilize ters palm yaprak dizisi, MS 1. yüzyıldan itibaren mimaride yaygın olarak yer almaya başlamış, Geç Antik Çağ'da friz, başlık, impost, korniş ve arşitravları süslemiş, değişen oranlar ile Orta Çağ'da da kullanılmaya devam etmiştir.

Surlardaki kornişin yakın bir benzeri MS 8. yüzyıllara tarihlenen İznik'teki Koimesis Kilisesi'nin *prothesis* kapısının lento tacıdır (O. Wulff, 1903: s. 166, fig. 20b, s. 167). Bursa'daki benzer bir diğer örnek, Tirilye Fatih Camisi'nin kapısının iç çerçevesini taçlandırmaktadır. Bursa Arkeoloji Müzesi'ndeki surlardaki örnekten küçük farklarla ayrılan yiv bezemeli sütun başlıkları, arşitrav blokları farklı dönemlere aittir. (F. Aytekin, 2019: s. 50, s. 103-104, Kat. No.: 73-74-75, res. 128-129-130-132).

2.11. Korniş (Res. 29, Çiz. 25). Taht-ı Kale Kapısı'ndan Yer Kapı'ya açılan koridorda, beşgen kule duvarındadır (40.18253, 29.05739). Mermer. Mevcut yük.: ~16,5 cm, gen.: ~60 cm. İmpost veya paye başlığı da olabilir. Köşe parçasıdır, ön yüzündeki bezeme bandı sol yüzde de devam eder. Sağ tarafı kırıktır. Üst kısmında düz bir bant, eğimli alt kısımda yaprakları uçlarından birbirine değen üç dilimli yaprak veya zambak dizisi bulunmaktadır. Özenli işçilik göstermemektedir. Tarih Önerisi: MS 9.-11. yüzyıllar.

1983'te Gemlik, Gencali'de ilçe kütüphanesinin bahçesinden Bursa Arkeoloji Müzesi'ne getirilmiş olan templon arşitravında ve aynı müzedeki bir lahit parçasında, dörtgen bezeme panellerinin köşelerini süsleyen üç dilimli yapraklar ile karşılaştırılabilir (Y. Ötügen, 1996: s. 80, lv. 7, fig. 3-4, çiz. 10; F. Aytekin, 2019: s. 104, Kat. No.: 76, çiz. 35, res. 133, s. Kat. No. 120a-c, res 195-198)

Sonuç

Bursa Surları'nın muhtelif yerlerindeki çok sayıda Antik, Geç Antik ve Bizans dönemlerine ait bezemeli mimari veya litürjik işlevli parçaların bu çalışmada değerlendirilen 30 tanesi MS 1. yüzyıl ile 9.-11. yüzyıllar arasına tarihlenmiştir. Devşirme malzeme olarak kullanılmış parçaların Yer Kapı civarında yoğun görülmesinin nedeni, surların bu kısmının diğer bölümlerine göre saldırı ve kuşatmalara daha açık olması, buna bağlı olarak daha sık ve büyük onarımlara ihtiyaç duymuş olması ile açıklanabilir.

Ele alınan parçalar arasında Antoninuslar Dönemi öncesine giden mimari öge bulunmamaktadır. Antik parçaların çoğunluğu Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Hadrianus'un MS 120 yılında Nikomedia'yı ziyareti esnasında yaşanan bir depremin Nikaia ve Prusa'yı etkilediği bilinmektedir. İznik Gölü (Ασκανία) kıyısında bulunan bir obelisk üzerindeki yazıtta Nikaia'nın yerle bir olduğundan bahsedilmektedir (K. Doğancı, 2001: 63). Bu depremden üç sene sonra Kyzikos'da yaşanan deprem de bölgeyi etkilemiş, hasar gören kentler imparatorluk hazinesinden ayrılan para ile yeniden inşa edilmiştir (F. W. Hasluck, 1910: 187; K. Doğancı, 2001: 64). Hadrianus Dönemi'nde gerçekleşen bu depremlerden dönemin Prusa'sının da zarar görmüş olması Nikaia ve Kyzikos'a olan yakınlığı sebebiyle akla yakındır. Günümüzde Zindan Kapı'nın avlusunda yer alan üzüm salkımları ve asma yaprakları bezemeli, oval kesitli mermer sütun gövdesi parçasının bir benzerinin Kyzikos Hadrianus Tapınağı'nda bulunması (Z. Koçel-Erdem, 1995: 30, lv. 8.1; Schulz ve Winter, 1990: Taf. 5,1; 5,3), bahsi geçen depremler sonrası Hadrianus'un imar faaliyetleri kapsamında Prusa'nın da onarılan kentler arasında olduğunu düşündürmektedir.

Dion Khrysostomos, diğer kentlerde birden fazla *gymnasium*un olduğu halde Prusa'da sadece bir tane bulunduğundan yakınmaktadır (Dion Chrysostomos, 1962: 17). Güreş müsabakası sahnesinin betimlendiği friz (1.13) Dion Khrysostomos'un bahsettiği *gymnasiuma* ait olmalıdır. Söz konusu kompozisyon ile doğrudan ilişkilendirilemeye de MS 1. yüzyılda Prusalı Diophanes'in olimpiyatlarda *stadion* yarışı kazandığı bilinmektedir (Eusebius, 1818: X).

Surlardaki devşirme malzemenin çoğunluğunu Antik yapılara ait olanlar oluştururken Geç Antik Çağ ve Bizans'a tarihlenenlerin daha az sayıda olmaları olağandır. Bursa surlarının Iustinianus'un hükümdarlığı döneminde kapsamlı bir onarım gördüğü bilinmektedir. İşlevini yitirmiş erken tarihli yapıların nitelikli parçaları yeni inşaat için zengin bir malzeme rezervi oluşturmuş olmalıdır. Parçaların bezemeli yüzleri duvar örgüsüne dışa bakar, görünür şekilde yerleştirilmiş, yapı malzemesi olarak kullanılırken, dekoratif özelliklerinden de faydalanılmıştır. Yapının Orta Çağ evrelerinde kullanılan Geç Antik ve Bizans yapılarından sağlanan öğelerin kullanım biçimi de benzerdir. Sayıca az olmaları üretimin azlığı, malzemenin niteliği ve daha geç tarihli yapılarda yeniden kullanılmaları ile ilgilidir.

Süslemeli mimari elemanların başka yerden taşınmamış, Bursa'daki yapılar için üretilmiş olduğu kabul edilirse, malzemenin çeşitliliği, özenli işçiliği ve boyutları, Roma İmparatorluk Dönemi Bursa'sı hakkında bilgi vermektedir. Çok sayıda gösterişli anıtsal yapı arasında bir *gymnasium*un varlığı olasılığını, güreş müsabakası sahnesinin yer aldığı rölyef ortaya koymaktadır. Kavisli arşitrav-friz blokları, hareketli cepheli anıtsal bir kamu yapısına, içbükey cepheli, merkezi planlı bir anıta ya da dairesel büyükçe bir avlu, meydan veya kitabede belirtilen hamama ait havuzu çevreleyen kolonada, belki de varlığı ancak yazılı kaynaklar ve çok sayıdaki oturma sırası bloğu ile doğrulanabilen tiyatroya ait bir *porticus supra caveama* ait olmalıdır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Eusebius (1818). Eusebii Pamphili Chronicon Bipartitum Graeco-Armeno-Latinum. Çev. Baptistae Aucher Ancyrani. Venice: [Typis Coenobii PP. Armenorum in insula s. Lazari](#).

Dion Chrysostomos (1962). Orationes. Çev. J. W. Cohon ve H. L. Crosby. London: Loeb Classical Library.

Plinius, Caecilius Secundus (1947). Naturalis Historia. Çev. H. R. Rackham ve W. H. Jones. London: Loeb Classical Library.

Strabon (2000). Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası XII/XIII/XIV. Çev. Adnan Pekman İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Modern Kaynaklar

Aydın, Ayşe (2010). “Tapureli, A Kilisesi Altar Kaidesi Işığında Kilikya ve İsaurya Bölgesi Kiliselerinde Görülen Altar Çeşitleri”, OLBA 18, s. 337-370.

Abbasoğlu, Haluk (1994). Perge Roma Devri Mimarisinde Arşitravların Soffit Bezemeleri -Tipolojik Yönden Bir Araştırma-, Ankara: TTK Yayınları.

Akyürek-Şahin, Nalan Eda (2012). “Bithynia’dan Yeni Zeus Bronton Adakları” OLBA 20, s. 345-382.

Alp, Ahmet Oğuz (2006). Pisidia Bölgesi Roma Dönemi Bezemeli Mimari Elemanları, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, Murat ve Tüner-Önen, Nihal (2019). “Phaselis Kenti’nde 2019 Yılında Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları”, Phaselis V, s. 425-463.

Aydın-Çakmak, Tuba (2022). Kyzikos Hadrian Tapınağı Mimari Bezemeleri (1989-2017 Yılları), [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aytekin, Füsün, (2019). Bursa Arkeoloji Müzesi Bizans Dönemi Mimari ve Litürjik İşlevli Yapısal Elemanları, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Eskişehir: Anadolu

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Belke, Klaus (2020). *Bithynien und Hellespont. Tabula Imperii Byzantini 13*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Bingöl, Orhan (1980). “Das ionische Normalkapitell in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien”, *Istanbul Mitteilungen Beiheft 20*, İstanbul: Deutsches Archäologisches Institut Abteilung.

Büyükkolancı, Mustafa (1996). *Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisini*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Calder, William Moir (Ed.) (1928). *Monumenta Asiae Minoris Antiqua I*. Manchester: The Manchester University Press.

Ceylan, Hakkı Yiğit (2023). *Eskişehir Tarihi Odunpazarı Bölgesindeki Roma ve Bizans Dönemlerine Ait Taş Eserler ve Mimari Devşirme Kullanımı*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Cormack, Sarah (2004). *The Space of Death in Roman Asia Minor*, Vienna: Phoibos.

Corsten, Thomas (1991). *Die Inschriften von Prusa ad Olympum*. University of Virginia: Habelt.

Cox, Christopher William Machell ve Archibald Cameron (1937). *Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Monuments from Dorylaeum and Nacolea V*, Manchester: The Manchester University Press.

Çavdar, Meltem (2014). *Kırklareli Vize’den Geç Antik-Bizans Dönemi Mimari Plastik Taş Eserler*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Çaylak-Türker, A. (2018). *Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale. Research into the Early Christian and Byzantine Periods on the Valleys that reached the Hellespont 1. Bilgin Kültür Sanat Yayınları*.

Çelik, Mehmet. (2020). *Allianoi’da Bulunan Bergama Tipi Friz ve Sütun Başlıkları*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğancı, Kamil (2001). “Bursa ve Civarını Etkileyen Depremler (MS 4. Yüzyıla Kadar)”, *Bursa Yöresi’nin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, Ed. N. Abacı, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.

Durugönül, Serra vd. (2013). *Silifke Müzesi Taş Eserler Kataloğu*, Ed. S. Durugönül, Mersin: Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM) Yayınları.

Erön, Aydın (2007). *Anadolu’da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hasluck, Frederick William (1910). *Cyzicus*, Cambridge: Cambridge University Press.

İnalçık, Halil (1992). “Bursa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 6, s. 445 449).

Kautzsch, Rudolf (1936). *Kapitelstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*. Berlin: Walter de

Gruyter.

Keskin, Esra (2012). “Amasya Müzesinde Bulunan Bir Altar Masası”, Uluslararası Katılımlı XVI. Türk ve Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, s. 473-481.

Kıpramaz, Ali (2019). Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğli) Bizans Dönemi Taş Eserleri. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koch, Guntram (2010). “Sarkophage der römischen Kaiserzeit in der Türkei. Ein Überblick (mit einer Bibliographie)”, ADALYA XIII, s. 111-182.

Koçel-Erdem, Zeynep (1995). Anadolu’da Hadrian Dönemi Mimari Bezemeleri, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kuran, Aptullah (1996). A Spatial Study of Three Ottoman Capitals: Bursa, Edirne and Istanbul. Muqarnas 13, s. 114–131.

Mansel, Arif Müfid (1964). “Side’deki Vespasianus Anıtı”, Belleten-28, sayı 110, Ankara: TTK Yayınları, s. 185-208.

Mansel, Arif Müfid (1978). Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları, Ankara: TTK Yayınları.

Mendel, Gustave, (1908). Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines du Musée de Brousse, Athènes: Imprimerie P. D. Sakellarios.

Mendel, Gustave, (1966). Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines 3, Roma: L’Erma di Bretschneider.

Metin, Hüseyin ve Mustafa Çidem (2020). “Kremna’dan Bezemeli Arşitrav-Lento-Friz-Örnekleri (Examples of Decorated Architrave-Lintel-Frieze from Cremna)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-13, 70, s. 402-422.

Ötügen, Yıldız (1996). Forschungen im nordwestlichen Kleinasien, antike und byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa, Tübingen: Ernst Wasmuth.

Özügül, Ayşın (2013). “Yenişehir’de Geç Antik Çağ ve Bizans İzleri”, Tarihten Günümüze Yenişehir Sempozyumu, Bursa: T.C. Uludağ Üniversitesi Yayınları, s. 67-78.

Parman, Ebru (2002). Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Taş Eserler, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Pralong, Annie (1997). Recherches sur les chapiteaux corinthiens tardifs en marbre de Proconnèse, Thèse de doctorat spécialité: Archéologie, Paris: Université Paris 1 Panthéon Sorbonne

Schulz, Armin ve Engelbert Winter (1990). “Historisch-Archäologische Untersuchungen zum Hadrianstempel von Kyzikos”, Mysische Studien, Asia Minor Studien-I, Ed. Elmar Schwertheim, s. 33-82.

Selçuk, Fuat (2019). Knidos C Kilisesi’nde Devşirme Malzeme Olarak Kullanılan Mimari Bloklar, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Seyirci-Kökmen, Hülya (2014), “The Soffits of Rhodiapolis”, CEDRUS the Journal of MCRI, s. 339-353.

Tiryaki, Ayça. (2016). Bursa İli Nilüfer İlçesinde Bulunan Bizans Dönemi'ne Ait Mimari Plastik Taş Eserler, Ed. M. Şahin, S. Sevim ve D. Yavaş, Odrýsses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu. Ankara: Özyurt Matbaacılık. s. 817-841.

Walker, Susan. (1990). Catalogue of Roman Sarcophagi in the British Museum. London: BMP.

Wulff, Oskar. (1903). Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken. Nebst den verwandten Kirchlichen Baudenkmälern. Eine Untersuchung zur Geschichte der byzantinischen Kunst im 1. Jahrtausend. J. H. ED. Heitz (Heitz & Mündel): Straßburg.

Yeşiltaş, Tülay (2012). Yalvaç Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yener, Barış (2019). Laodikeia Roma Dönemi Mimari Bezemeleri, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Denizli: Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü.

Yıldırım, Nazlı (2020). "Sinope Kentinden Boğa Başlı Girland Bezemeli Mimari Bloklar", Karadeniz İncelemeleri Dergisi 28, s. 547-568.

Yurtsever, Adem (2017). "Side'de MS 1.-3. Yüzyıllar Arasında Yumurta-Ok Bezemelerinin (İon Kymationu) Stilistik Değişim ve Gelişimi (Stylistic Change and Progress of Egg-and-Dart (Ionic Kymation) Ornaments at Side Between 1st-3rd A.D.)". Ed. Gökhan Coşkun. Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekan. Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık.

Zollt, Thomas (1994). Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr: mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells 1, Forschungsstelle Asia Minor, Universität Münster. Dr. Rudolf Habelt, GMBH: Bonn.

Elektronik Kaynaklar

URL-1 <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 08.02.2024).

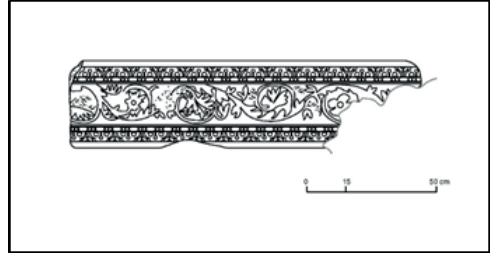
URL-2 https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1973-0327-44 (Erişim Tarihi: 10.02.2024).

Resim 1: Bursa Kalesi. Ortofoto. <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 08.02.2024).

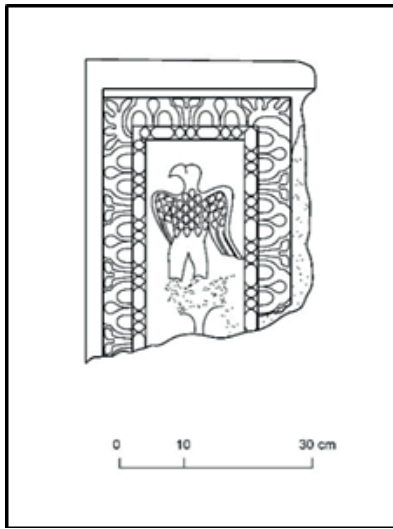
Resim 2: Yer Kapı'daki pilaster.

Çizim 1: Yer Kapı'daki pilaster.

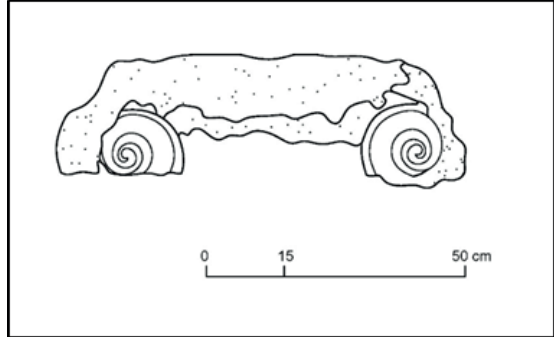
Resim 3: Yer Kapı'daki kartal tasvirli pilaster.

Çizim 2: Yer Kapı'daki kartal tasvirli pilaster.

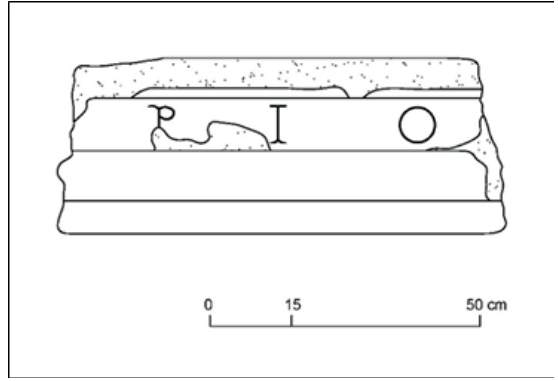
Resim 4: Zindan Kapı'daki İon sütun başlığı.

Çizim 3: Zindan Kapı'daki İon sütun başlığı.

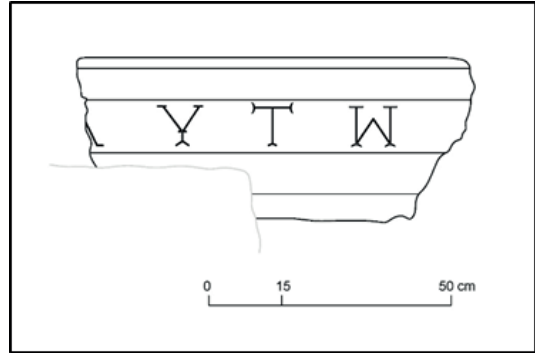
Resim 5: Yer Kapı'daki dış duvar örgüsündeki yazıtlı arşitrav.

Çizim 4: Yazıtlı arşitrav.

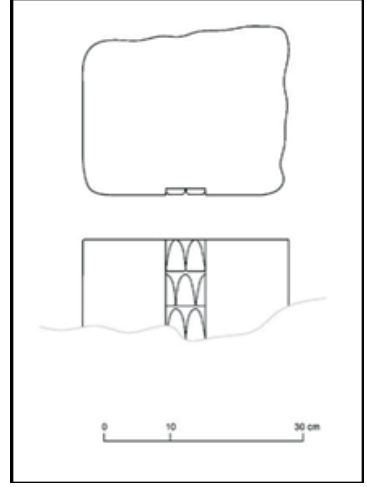
Resim 6: Yer Kapı'daki yazıtlı arşitrav.

Çizim 5: Yer Kapı'daki yazıtlı arşitrav.

Resim 7: Yer Kapı'daki arşitrav.

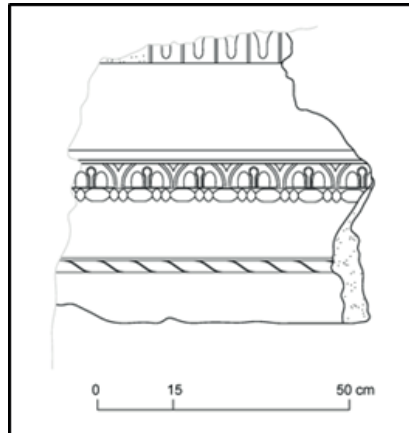
Çizim 6: Arşitrav.

Resim 8: Hisar Kapı güneyindeki arşitrav.

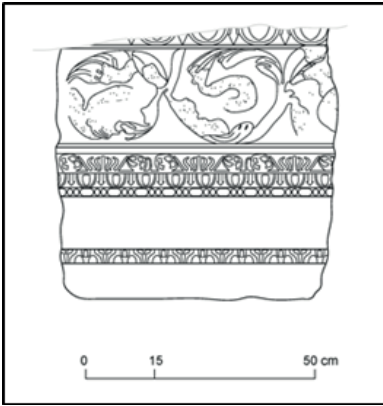
Resim 9: Güney kule içindeki arşitrav-friz bloğu.

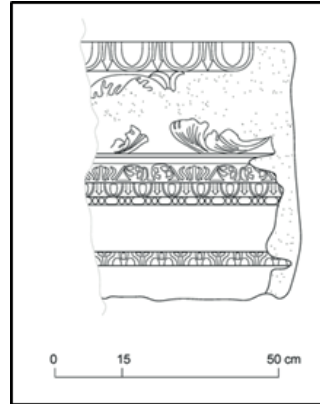
Çizim 7: Arşitrav-friz bloğu.

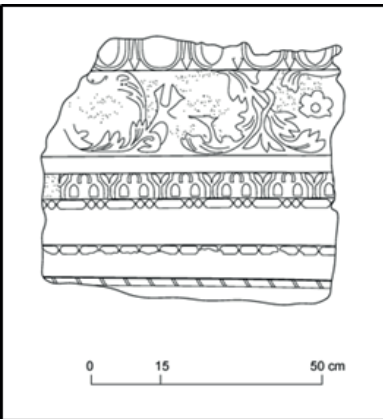
Resim 10: Zindan Kapı'daki arşitrav-friz blokları.

Çizim 8: Arşitrav-friz bloğu.

Çizim 9: Arşitrav-friz bloğu.

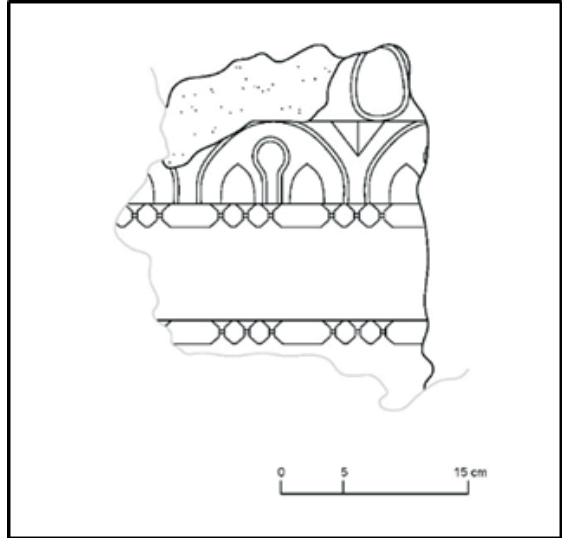
Çizim 10: Arşitrav-friz bloğu

Çizim 11: Arşitrav-friz bloğu

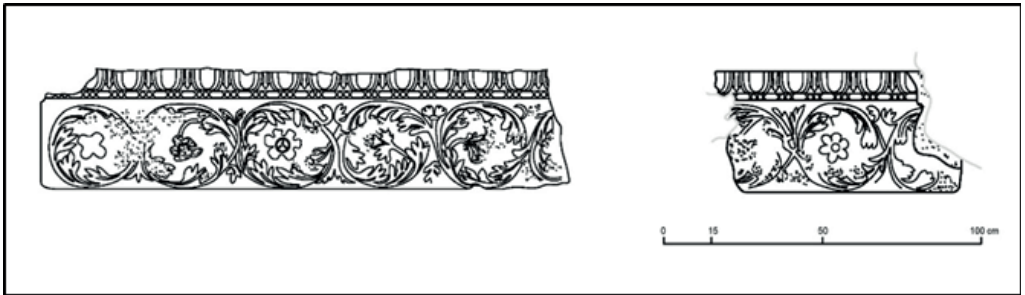
Resim 11: Yer Kapı'nın batısında arşitrav-friz bloğu.

Çizim 12: Arşitrav-friz bloğu.

Resim 12: Yer Kapı'nın batısındaki friz parçaları.

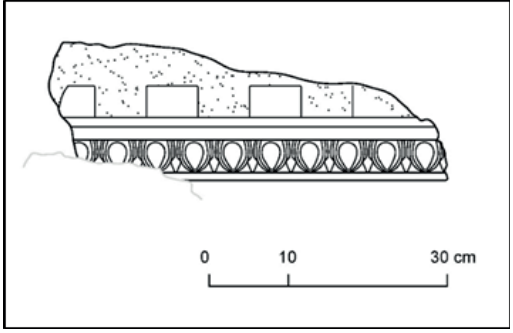
Çizim 13: Yer Kapı'nın batısındaki friz parçaları.

Resim 13. Yer Kapı'da insan tasvirli friz parçası.

Çizim 14. Friz

Resim 14: Fetih Kapı yakınındaki korniş.

Çizim 15: Korniş.

Resim 15: Zindan Kapı'nın doğusundaki korniş.

Resim 16: Yer Kapı batısındaki korniş.

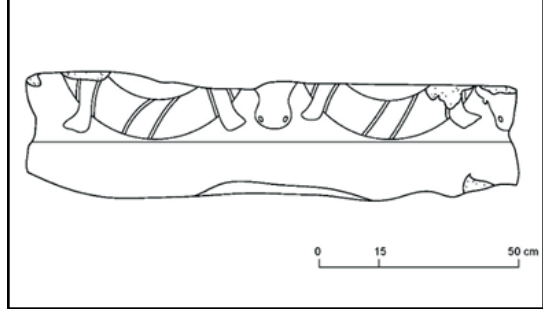
Resim 17: Zindan Kapı'nın kuzeyindeki korniş.

Resim 18: Fetih Kapı batısındaki adak steli.a

Resim 19: Girlandlı bucephalionlu lahit parçası.

Çizim 16: Lahit parçası.

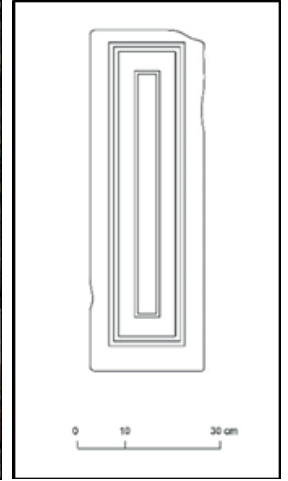
Resim 20: Kule üzerindeki altar (?) parçası.

Resim 21: Kule üzerindeki altar (?) parçası.

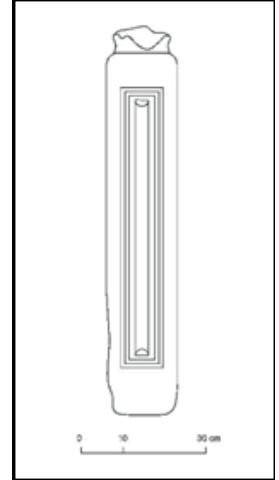
Resim 22: Hisar Kapı güneyindeki korkuluk babası.

Çizim 17: Korkuluk babası.

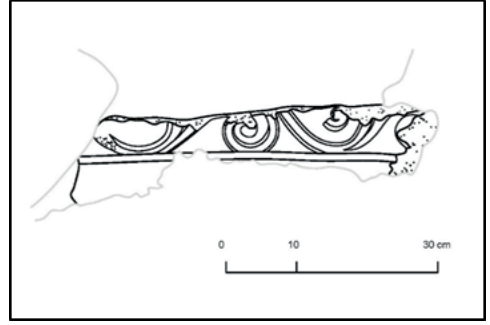
Resim 23: Hisar Kapı güneyindeki korkuluk babası.

Çizim 18: Korkuluk babası.

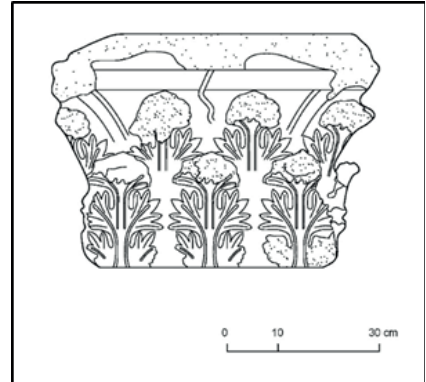
Resim 24: Levha (?).

Çizim 19: Levha (?).

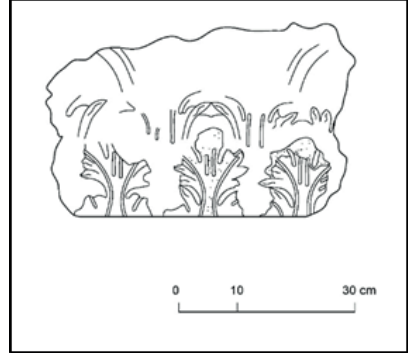
Resim 25: Yer Kapı'daki pilaster başlığı.

Çizim 20: Yer Kapı'daki pilaster başlığı.

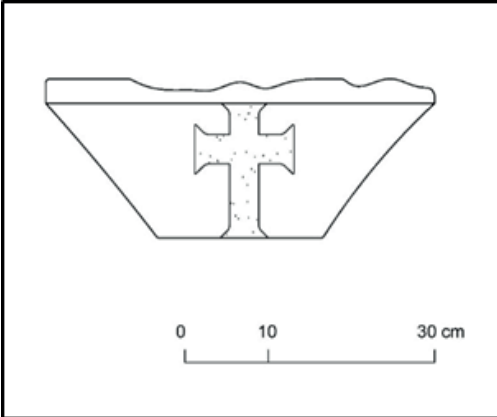
Resim 26: Yer Kapı'daki pilaster başlığı.

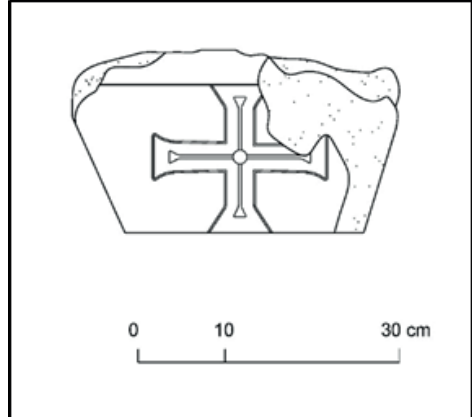
Çizim 21: Korint pilaster başlığı.

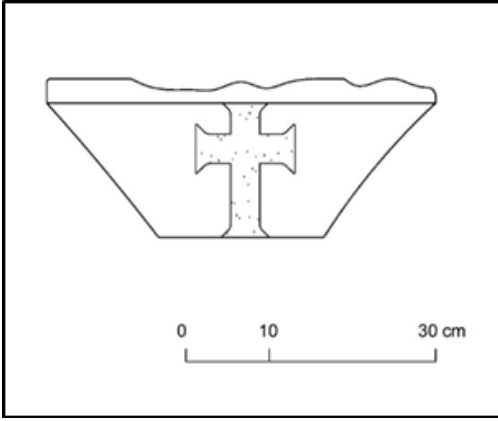
Resim 27: İmpostlar.

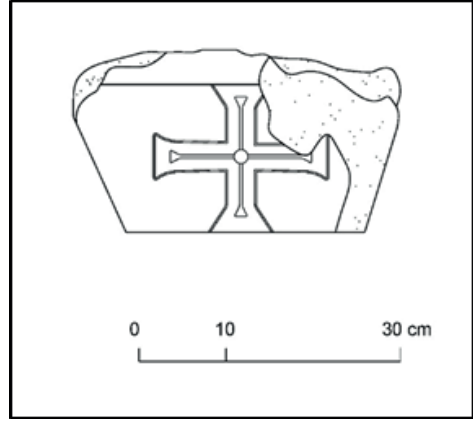
Çizim 22: İmpost.

Çizim 23: İmpost.

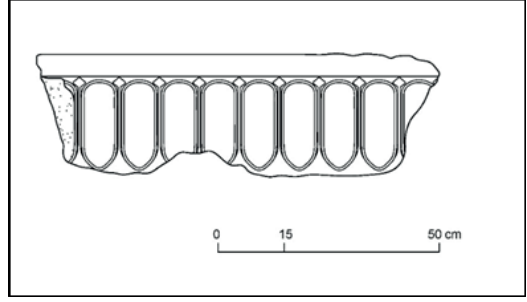
Çizim 22: İmpost.

Çizim 23: İmpost.

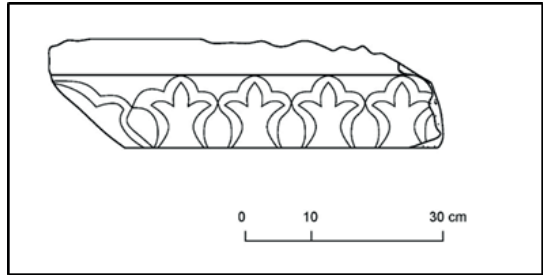
Resim 28: Korniş (?) parçası.

Çizim 24: Korniş (?) parçası.

Resim 29: Yer Kapı doğusundaki korniş.

Çizim 25: Korniş.

DELHİ, SULTAN GHARİ TÜRBEŚİ¹

Delhi, Sultan Ghari Tomb

Mehmet TOP²

Özgün CAN³

Özet

Delhi Türk Sultanlığı mimarisinde bilinen en eski mezar anıtı Delhi’de bulunan Sultan Ghari Türbesidir. Erken Saltanat döneminin mimari tarzını temsil eden türbe Kölemen hanedanlığının üçüncü hükümdarı olan Şemsettin İltutmuş tarafından en büyük oğlu Ebul Fath Mahmud (Nâsırüddin Mahmûd) için yaptırılmıştır. Küçük bir kale görünümüne sahip olan türbede en dikkat çekici unsur kible duvarında bulunan mermer mihrap ve sekizgen mezar odasıdır. Uğradığı deformasyonlara rağmen günümüzde ihtişamlı duruşunu hala koruyan Sultan Ghari Türbesi, Delhi’nin zengin geçmişine ışık tutmaktadır. 2019 yılında yerinde yapılan araştırma sırasında yapı gözlemlenmiş ve Türk-İslam mezar anıtı geleceğinden farklı özelliklere sahip olduğu saptanmıştır. Bu çalışmada Sultan Ghari Türbesinin plan, mimari ve süsleme unsurları üzerine bir değerlendirme yapılması ve Hint-Türk-İslam mimarisinin önemli yapılarından olan türbenin sanat tarihi literatürüne kazandırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, Delhi Türk Sultanlığı, Hint-İslam, İltutmuş, Sultan Ghari, Türbe, Mihrap.

Abstract

The oldest known grave monument in the architecture of the Delhi Turkish Sultanate is the Sultan Ghari Tomb located in Delhi. Representing the architectural style of the early Sultanate period, the tomb was built by Shamsuddin Iltutmish, the third ruler of the Slave dynasty, for his eldest son Abul Fath Mahmud (Nasir-ud-din Mahmud). The most remarkable element in the tomb, which has the appearance of a small castle, is the marble mihrab on the qibla wall and the octagonal burial chamber. Sultan Ghari Tomb, which still maintains its magnificent stance despite the deformations it has undergone, sheds light on the rich past

¹ Bu çalışma Van YYÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından 10190 No’lu proje olarak desteklenmiştir.

² Doç. Dr. Mehmet TOP. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. E-mail: mtop@yyu.edu.tr.

³ Uzman Özgün Can. E-mail: ozgun_can@outlook.com.

of Delhi. During the on-site research in 2019, the structure was observed and it was determined that it had different characteristics from the Turkish-Islamic grave monument tradition. In this study, it is aimed to make an evaluation on the plan, architecture and ornamental elements of the Sultan Ghari Tomb and to introduce the tomb, which is one of the important structures of Indo-Turkish-Islamic architecture, into Turkish Art Literature.

Keywords: India, Delhi Turkish Sultanate, Indo-Islamic, Sultan Ghari, Iltutmish, Tomb, Mihrab.

Giriş

Hint topraklarına yaklaşık 320 yıl boyunca hükmetmiş olan Delhi Türk Sultanlığı, “Gaznelilerden sonra Hindistan’da Türk İslam hakimiyetini kuran devlet olmuştur”. (C. Kutlutürk 2019:43) Büyük ölçüde Türk kökenli sultanlar tarafından, beş hanedanlık ile yönetilmiş olan sultanlık, fethettikleri topraklarda İslam mimarisinde görülen tüm yapı gruplarını devam ettirmiştir. Bunlar içerisinde türbeler önemli bir yer tutmakta olup bu yapılar genellikle abidevi ve estetik açıdan dikkat çekici eserlerdir. Sultanlık tarafından inşa ettirildiği bilinen en eski mezar anıtı Delhi şehrinde bulunan Sultan Ghari Türbesidir. Erken Saltanat dönemini temsil eden türbe hem Delhi Sultanlığı hem de Türk-İslam türbe geleneğinden oldukça farklıdır.

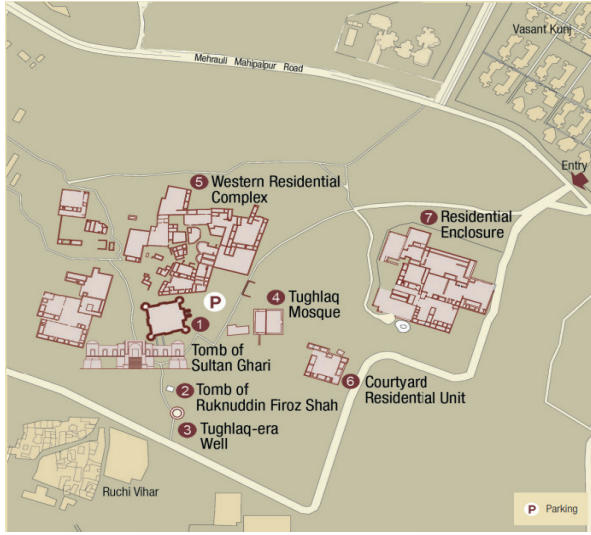
Bu çalışmada Sultan Ghari Türbesi hakkında önce kısa bir tarihçe sunularak yapının geçmişi ve isimlendirilmesi hakkında bilgi verilecektir.⁴ Yapının mimari ve süsleme unsurları bütün yönleriyle ele alınarak üslup özellikleri belirlenecektir. Değerlendirme ve sonuç kısmında çalışma esnasında elde edilen veriler sunularak inşa kitabesinde geçen Buk’a kelimesi üzerinde durulacaktır. Belirlenen Hint-İslam unsurları açıklanarak yapının Delhi Türk Sultanlığı mezar anıtları içerisindeki mimari ve tarihsel açıdan önemi ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Sultan Ghari Türbesi

Delhi Türk Sultanlığının Delhi’de bilinen ilk anıtsal türbesi olan Sultan Ghari Türbesi, Mehrauli-Palam Yolu üzerinde, Kutub Külliyesinin yaklaşık 8 km güneybatısında, Delhi Kalkınma Otoritesi tarafından bugün “Sultan Ghari Arkeoloji Parkı” olarak belirlenen alanın içindedir.⁵ Türbe, yabancı bitki örtüsüyle çevrili bir açıklığın ortasında yer alır ve yalnızca ana yoldan ayrılan toprak bir yolla ulaşım sağlanmaktadır.

⁴ Türbe, “Sultan Gari ya da Sultan Garhi” gibi isimlerle de bilinmektedir. Ancak çalışmamız en yaygın kullanıma sahip olan “Sultan Ghari” isimlendirmesi ile ele alınmıştır.

⁵ Delhi Heritage (2012). A Walk Around Sultan Ghari Complex, Travel Resources, World Monuments Fund.

Harita 1: Sultan Ghari Arkeoloji Parkı Planı

Kaynak: <https://www.wmf.org/publication/walk-around-sultan-ghari-complex> Erişim Tarihi: 10.03.2024

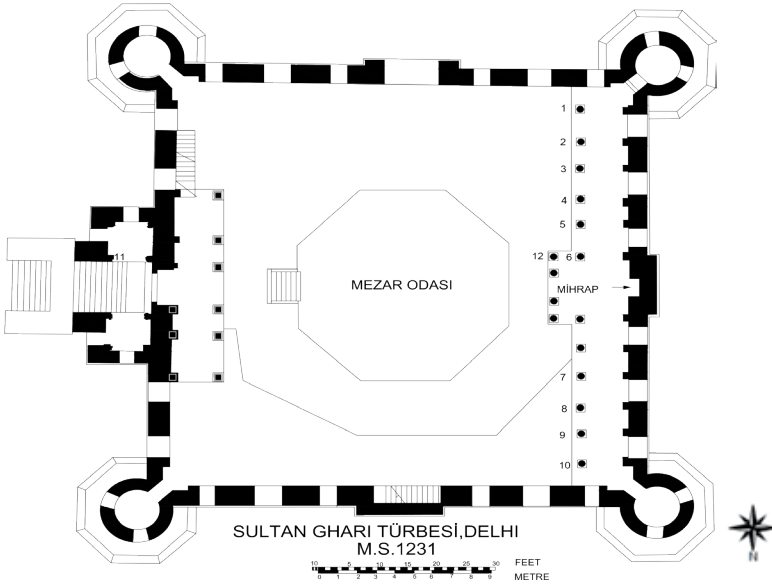
Yerel olarak Sultan Ghari olarak adlandırılan türbe, Delhi Türk Sultanlığı Kölemen hanedanlığının üçüncü hükümdarı olan Sultan Şemseddin İltutmüş tarafından en büyük oğlu Ebul Fath Mahmud (Nâsireddin Mahmûd Şâh) için yaptırılmıştır. Yetenekli bir yönetici olan ve tahtın varisi olarak görülen Ebul Fath Mahmud (Nâsireddin Mahmûd Şâh) hayırsever, zeki ve cesur bir prens. İltutmüş onu halefi olarak yetiştiriyordu ve katıldığı savaşlar ile başarılı eylemleri sayesinde kendisini kısa zamanda kanıtlamıştı. Halka kendini sevdirmiş olan prens Hansi, Lâhor, Eved ve Leknevtî’de başarılı şekilde yönetmesi ve çıkan isyanları bastırması ile babası Sultan Şemseddin İltutmüş’a oldukça yardımcı olmuştu. Sultanlığın geleceği için güvendiği oğlunun 1229 yılında Bengal’de bilinmeyen bir sebepten ötürü hayatını kaybetmesi ile İltutmüş derinden sarsıldı. Ebul Fath Mahmud (Nâsireddin Mahmûd Şâh)’ın naaşı Delhi’ye getirilerek yas törenleri düzenlendi ve gömüldü. 1231-1232 yıllarında Sultan Şemseddin İltutmüş oğlu için bir türbe inşa ettirdi. Ayrıca kaybettiği oğlunun anısını yaşatmak ve onurlandırmak için küçük oğluna ağabeyinin ismi verilmiştir. (S.A.A Naqvi 1947:5).

Sultan Ghari Türbesi yapının taç kapısında bulunan inşa kitabesine göre 13.yy’a tarihlendirilmektedir ve Delhi’deki en eski İslami türbe olması bakımından oldukça önemlidir. Sultan Şemseddin İltutmüş tarafından en büyük oğlu Ebul Fath Mahmud (Nâsireddin Mahmûd Şâh) için yaptırılmış olan türbenin adı ilk kez 1846’da Seyyid Ahmed Han’ın Asar-us-Sanadid’inde “Sultan Ghari Türbesi” olarak görülür. Ancak Seyyid Ahmed herhangi bir kaynak belirtmemiştir. Hintçede “ghar” kelimesi ev anlamına gelmekte olup muhtemelen türbede bulunan tonozlu mezar odasına ithafen halk arasında “gharî” şeklini almıştır. Fakat çeşitli kaynaklarda türbenin adı “Sultan Garhi Türbesi (सुल्तान गढ़ी मक़बरा)” olarak da

geçmektedir. Hindî bir kelime olan garhî (गढ़ी) küçük kale, maqbarā (मक़बरा) ise mezar, anıt mezar ve türbe demektir. Bu doğrultuda türbenin adı Türkçeye çevrildiğinde “Sultan Kalesi Türbesi” anlamına gelmektedir ve yapının form özellikleri göz önüne alındığında bu ismin özgün isim olması daha muhtemeldir. Ayrıca Ebul Fath Mahmud (Nâsireddîn Mahmûd Şâh) sultan olamadan vefat etmiş olmasına rağmen türbede “sultan” unvanı kullanılmıştır. Buradan iki farklı düşünce ortaya çıkmaktadır. Birincisi Diptarka Datta’nın (2020:28) çalışmasında belirtmiş olduğu gibi yakınlardaki Sultanpur köyünden dolayı bölgeye “Sultan” adının verilmiş olmasıdır. Diğeri ise Sultan İltutmuş’un varis olarak ilan ettiği oğluna verdiği değer ve yaşamındaki başarılarına ithafen bu unvanın türbenin adında kullanılmış olabileceğidir.

a. Mimari ve Süsleme Unsurları

Küçük bir kaleyi andıran türbe içten ve dıştan kare planlı olup yapının dört köşesinde birer burç bulunmaktadır. (Çizim 1)

Çizim 1: Sultan Ghari Türbesi Plan (E.A. ÖZTÜRK)

Türbenin tümü kırmızı kumtaşı⁶ malzemeden yapılmıştır ve düzgün kesme ile moloz taştan örülmüş bir platform ile yükseltilmiş haldedir. Yapının orta ek-seninden itibaren tüm cephelerde silmeler kullanılarak yapı platformdan ayrılmış ve kısmen iki katlı bir görüntü elde edilmiştir. Köşe hatlarda bulunan burçların platform kısımları çokgen formdadır ve dolgu moloz taştan örülmüştür. Aynı özelliklere sahip olan dört burçta oval formdadır ve ikişer pencere açıklığına sahiptir. Burçların üzerleri küçük kubbeler ile örtülmüştür. Dış sıvalı olan kubbeler basık

⁶ Kırmızı Kumtaşı: Hindistan’da sıklıkla kullanılan yerel malzemedir. “Agra Kırmızı Kumtaşı” olarak da bilinmektedir. Kumtaşı yataklarının %90’ından fazlası Rajasthan’dadır.

piramidal formdadır. (Foto. 1) Güney-doğu cephesinde bulunan burçta 13.yy'da türbenin etrafının muhafaza duvarı ile çevrelendiğini gösteren bir duvar kalıntısı mevcuttur. Yapının tüm cephelerinde ortadakiler geniş yanlardakiler dar olacak şekilde altışar pencere açıklığı mevcuttur. Açıklıklar dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış sivri kemerlidir ve herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (Foto. 2).

Foto. 1: Sultan Ghari Türbesi Genel Görünüş

Ka : <https://www.peepultree.world/livehistoryindia/story/monuments/sultan-ghari> Erişim Tarihi: 29.02.2024

Foto. 2: Sultan Ghari Türbesi, Batı Cephe

Kaynak:https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d6/Backside_of_Sultan_Ghari_Tomb.jpg Erişim Tarihi: 14.09.2023

Türbenin doğu cephesinde bir taç kapı bulunmaktadır. Dikdörtgen formulu olan kapı üzengi seviyesinden itibaren mermer ile kaplanmış olup yapıya abidevi bir görünüm kazandırmıştır. Açıklığı oluşturan kemer basık sivri formdadır. Mermer kısmın üç tarafını çevreleyen bir bordür bulunmaktadır. Bordürün üst kısmında (kuzey yönü) iki parça olduğu anlaşılan kısım günümüze ulaşamamıştır. Bu düzenlemenin içerisinde inşa kitabesi yer almaktadır. (Foto. 3-4).

Foto. 3: Taç Kapı Detay (Can, 2019)

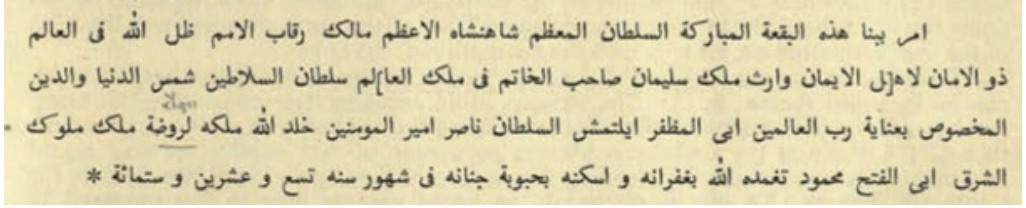

Foto.4: İnşa Kitabesi Kaynak: NAQVİ, S.A.A (1947), “Sultan Ghari”

İnşa kitabesinin tercümesi:

“Bu mübarek Buk’a, en yüce hükümdar, insanların boyunlarının efendisi, Allah’ın cihandaki gölgesi, iman ihsan edene (müminlerin, Süleyman krallığının varisi, dünya krallığında mührün efendisi) padişahların padişahı, Âlemlerin Rabbi, Ebul Muzaffar İltutmuş padişah, müminlerin reisinin yardımcısı, Âlemlerin Rabbi tarafından özel olarak lütfedilen Şemsuddünya Waddin tarafından doğu krallarının kralı Ebul Fath Mahmud için bir türbe olarak yaptırılmıştır. Allah saltanatını daim etsin, Allah onu hoşgörüsüyle bağışlasın ve ona 629 yılının (aylarında) cennetin ortasına oturmasını nasip etsin.”

Yükseltilmiş yapıya önce yedi ardından on bir basamak ile çıkılmaktadır. Taç kapının her iki yanında (kuzey ve güney) arkasına denk düşecek şekilde üzerleri tonoz ile örtülü birer balkon bulunmaktadır. Tonozun üst kısmında boyuna dikdörtgen formlu küçük boyutlu pencere açıklıkları vardır. Aynı özelliklere sahip olan balkonların dört köşesinde mermer pilaster sütunlar kullanılmıştır. Kaideler Hindu karakterli geometrik motifler ise bezenmiştir. Sütun gövdesi dikine yivli şekilde düzenlenmiştir. Sütun başlıkları duvarla birleştikleri kısımdan itibaren üç kolludur ve kollarda parşömen formunda bir süsleme bulunmaktadır. Güney yönünde olan balkonun güney kısmında kuzey yönünde olanın ise kuzey kısmında yapının diğer pencere açıklıkları ile aynı formda birer açıklık mevcuttur. Tonozun iç kısmı mermerden yapılmıştır ve dikdörtgen baklava dilimi şeklinde düzenlenmiştir. Bu kısımda herhangi bir süsleme unsuru bulunmamaktadır (Foto. 5-6).

Foto. 5-6: Güney Balkon ve Kuzey Balkon

Kaynak: <https://artsandculture.google.com/streetview/sultan-gharistomb> Erişim Tarihi: 10.07.2023

Yapıya girişi sağlayan açıklık boyuna dikdörtgen formda olup üzeri tonoz ile örtülüdür. Merdivenlerden küçük kare mermerler ile yükseltilmiştir ve bu kısımda is lekeleri mevcuttur. Açıklığı oluşturan çerçeveyi üç yönden farklı boyutlarda dört bordür çevrelemektedir. Bordürlerin arasında silmeler kullanılmıştır. En dış ilk kısımda ince bir bordür bulunmaktadır. Bordürün içi birbirini takip eden yuvarlak ve yatay dikdörtgenler ile bezenmiştir. Diğer üç bordürde yazı şeritleri bulunmaktadır. Dıştan içe doğru ilk şeritte Bakara sûresi 255.-256. ve 257. ayetleri, ikinci şeritte Yasin sûresinin ilk dokuz ayeti, üçüncü şeritte ise Tövbe sûresinin 18 ve 19 ayeti yer almaktadır. Üstte yer alan dikdörtken bordür içerisinde; “*Lâ ilâhe illallâhül melikül hakkul mübin Muhammedün rasûlüllâhi sâdikul va’dil emîn.*” (Mülk sahibi Melik, hak ve varlığı birliği apaçık Mübin olan Allah’tan başka hiçbir ilah yoktur. Vadinde sadık ve emin olan Muhamed (asm) Allah’ın Rasulüdür.) yazmaktadır (Foto.7).

Foto.7: Giriş Açıklığı (Can, 2019)

Günümüzde açıklıkta sonradan eklenmiş olan tahta bir kapı bulunmaktadır. Eşiği geçtikten sonra üzeri tonoz ile örtülmüş enine dikdörtgen bir veranda bulunmaktadır. Bu kısımda toplam on iki kırmızı kumtaşı sütundan bir revak düzenlemesi oluşturulmuştur. Sütunların altı tanesi pilasterdir. Bu düzenleme ince bir platform ile zeminden ayrılmış haldedir. Sütunlar kare kaideler üzerinde yükselmektedir. Kaideler Hindu karakterli geometrik motifler ile süslenmiştir. Kaidelerin üzerinde boyuna dikdörtgen ve sade bir düzenleme bulunmaktadır. Sütun gövdesi dikine yivli şekilde düzenlenmiştir. Gövde kare bilezik ile sonlandırılmıştır. Bileziğin üzerinde ekinus bulunmakta olup ekinusun her yönüne birer geometrik motif bırakılmıştır. Sütun başlıkları dört kolludur ve kollarda parşömen formunda bir süsleme bulunmaktadır. Pilaster halde olan sütunlar ise duvarla birleştikleri kısımdan itibaren üç kollu şeklindedir (Foto. 8).

Foto. 8: İç Mekân, Doğu Duvarı Revak Düzenlemesi

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Sultan_Ghari#/media/File:Sultan_ghar3.jpg

Erişim Tarihi: 17.06.2023

Doğu ve kuzey duvarında günümüzde harap halde olan dama çıkmak için merdivenler bulunmaktadır. Güney duvarının orta eksenini deforme haldedir. Yapının köşe hatlarında bulunan burçların içi düzgün kesme kırmızı kum taşından olup her biri ikişer pencere açıklığına sahiptir. Kubbe içi sarmal bir formda olup merkez noktasında iri bir çiçek motifi bulunmaktadır.

Batı duvarı karşısında yer alan doğu duvarı ile görsel bir bütünlük sağlayacak şekilde revak düzenlemesine sahiptir. Toplam yirmi sekiz adet sütunla oluşturulan düzenlemede sekiz tane mermerden yirmi tane kırmızı kumtaşından sütun bulunmaktadır. Kırmızı kumtaşından olan sütunlar doğu düzenlemesi ile aynı özelliklere sahiptir. (Foto.9) Bazı sütunlarında deforme halde Hindu motifleri görülmektedir.

Foto. 9: İç Mekân Genel Görünüş ve Batı Revak Düzenlemesi

Kaynak: <https://avaaz24.com/wp-content/uploads/2021/07/2-768x576.jpg> Erişim Tarihi: 13.01.2024

Batı duvarının orta ekseninde mihrap bulunmaktadır. Tamamı beyaz mermerden yapılmış olan mihrap toplam sekiz adet mermer sütun ile oluşturulmuş tek nefli bir düzenleme ile çevrelenmiş ve üzeri kubbe ile örtülmüş haldedir. (Foto. 10-11).

Foto. 10-11: Sütunlar ve Kubbe (Can, 2019)

Sütunlar zeminden ince mermer bir platform ile ayrılmış durumdadır. Zeminde bulunan bu mermerlerden kuzey yönünde olanın bir karesinde Hindu motifi olan Şiva linga⁷ bulunmaktadır (Foto. 12-13).

⁷ Şiva linga (Lingam): Hinduizm dininde tanrı Şiva'nın sembolüdür. (Fallus, doğurganlığın ve kutsal enerjinin sembolü)

Foto. 12-13: Şiva Linga (Lingam) Yuvası

Kaynak: <https://ignca.gov.in/onlinedigital-resources/archaeological-sites/delhi/tomb-of-sultan-ghari/> Erişim Tarihi: 20.11.2023

Sütunlar temelden kare bir altlık ve kare kaideler üzerinde yükselmektedir. Kaideler Hindu karakterli geometrik motifler ise bezenmiştir. Kaidelerin üzerinde süslemesiz dikdörtgen bir düzenleme vardır. Sütun gövdesi dikine yivli şekilde düzenlenmiştir. Gövde bilezik ile sonlandırılmıştır. Bileziğin üzerinde ekinus bulunmakta olup ekinusun her yönüne birer geometrik motif bırakılmıştır. Sütun başlıkları dört kolludur ve kollarda parşömen formunda bir süsleme bulunmaktadır. Fakat düzenlemenin ön kısmında bulunan dört sütunun başlıklarında birer kol tahminen kompozisyonun bütünlüğünü sağlamak amacı ile kesilmiş haldedir. Ayrıca pilaster halde olan sütunlarda duvarla birleştikleri kısımdan itibaren üç kollu şeklindedir. Sütunların tepelik kısmı yapının bütününden farklı olarak düzgün kesme mermerlerden oluşturulmuştur. Bu düzenlemenin üzerinde bir sıra geometrik motif bulunmaktadır. (Foto.10) Dış kubbe çokgen bir kasa üzerine oturtulmuş ve piramidal formda olup dışı sıvalı haldedir. (Foto. 11) Kubbe içine geçişte çokgen form iki sıra mermer arasında bir sıra kırmızı kumtaşı şeritler ile hareketlendirilmiştir. Kırmızı kumtaşından yapılmış şeritte stilize bitkisel süslemeler sonsuzluk hissi uyandıracak şekilde tekrarlanmış olup mermer şeritlerin içlerinde baklava dilimi şeklinde geometrik motifler bulunmaktadır. (Foto. 14) Kubbe içi mermerden yapılmış ve burçların içi ile benzer şekilde sarmal bir düzenleme ile süslenmiştir. Sarmal, merkeze doğru iri bir çiçek motifi oluşturacak şekilde tasarlanmıştır (Foto. 15).

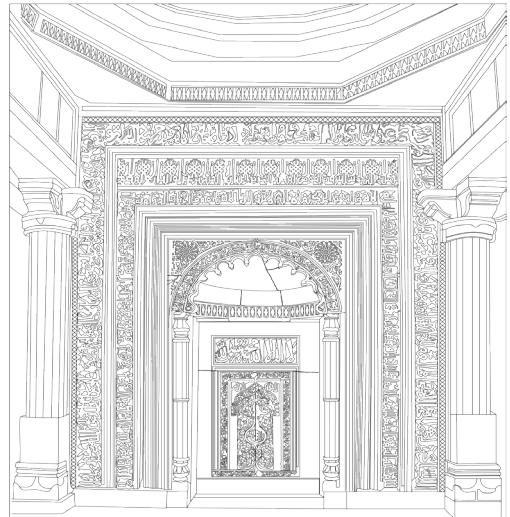

Foto. 14-15: Kubbe İçine Geçiş ve Kubbe İçi (Can, 2019)

Mihrap bir platform ile yerden yükseltilmiş haldedir. İki yanında pilaster sütunlar bulunmaktadır. Bu hali ile mihrap duvardan dışa taşıntılı bir görünüm vermekte olup bu görüntü sütunlardan kaynaklanmaktadır. Esasında mihrap yapı duvarı ile bitişik haldedir. Mihrap, bu sütunlardan mihrabı çevreleyen ve içinde geometrik bezemeler bulunan bir sıra çıkıntılı ince şerit ile ayrılmıştır. (Foto. 16), (Çizim 2) Mihrabı üç yönden çevreleyen çerçeve, genişlikleri farklı iki bordür ile aralardaki silmelerden oluşmaktadır. Dıştan içe ilk bordürde celi sülüs hatlı fetih süresini ilk beş ayeti, ikinci bordürde kufi hatlı Ali İmran süresini 18. ve 19. ayeti yazılıdır. Alınlık kısmı ise düğüm motifleri ile bezenmiş olup bu düzenlemenin altında Haşir süresini 23. ayetinden bir kısım bulunmaktadır.

Foto. 16: Mihrap (Can, 2019)

Çizim 2: Mihrap (E.A. ÖZTÜRK)

Bordürden silmeler ile ayrılan mihrap dikdörtgen bir çerçeve içerisine oturulmuş ve her iki yandan sütunceler ile sınırlandırılmıştır. Sütunceler çokgen bir kaidenin üzerinde yükselmekte olup kaide çokgen bir bilezik ile sonlandırılmıştır. Bileziğin üzerinde ters lotus motifli bulunmaktadır ve bu kısım kaide ile aynı şekilde sonlandırılmıştır. Sütuncelerin gövde kısmı dikine yivli şekilde olup orta kısmından gövdeye iki aşamalı izlenimi verecek şekilde çokgen bilezik ile ayrıl-

mıştır. Sütunce başlıkları taban ile aynı şekilde düzenlenmiştir. Bu düzenlemenin üst ve alt kısımları bir Hindu motifi olan ‘Kalasha’⁸ ile sonlandırılmıştır. Mihrabın köşelik kısmı stilize bitkisel motifler ile bezenmiş olup her iki köşeye birer gül-bezek rozeti bırakılmıştır. Köşeliğin alt kısmında bulunan kemer yazı şeridi ile bezenmiş olup bu kısımda Ali İmran suresinin 96. ayeti yazılıdır. Kemerin kar-nında palmet formu bir düzenlemeye yer verilmiştir. Kavsara kısmı sade halde bırakılmış olup nişe geçişte ki oval bölümde bir sıra geometrik motifle bezenmiş şerit bulunmaktadır (Foto. 17), (Çizim 2).

Foto. 17-18: Mihrap Detay (Can, 2019)

Mihrap nişi dikdörtgen formdadır. Günümüzde alınlık kısmında is lekeleri bulunmakta olup içerisinde “Lâ ilâhe illallah Muhammedün Resûlullah” (Allah’tan başka tanrı yoktur, Muhammed Allah’ın elçisidir.) yazmaktadır. Nişi alınlık kısmından ayıran ve üç yönden çevreleyen ince bir silme mevcuttur. Mihrap nişini çevreleyen bordürde Mülk Süresinin 1. ve 2. Ayeti yazılıdır. Taban kısmında stilize bitkisel motifler ile bezenmiş bordür bulunmaktadır. Günümüzde bu kısmın ortasında kırıklar mevcuttur. Kemer köşeliğinde her iki yanda “Allah” bezemesi bulunmaktadır. Dilimli kemerin içerisinde ise cin süresinin 18 ayeti yazılıdır. Nişin merkezinde kandil motifi bulunmaktadır. Günümüzde nişin orta eksenı boyunca oluşan ayrılma sebebi ile motif kısmen deforme haldedir. Kandil alttan düğüm ile sonlandırılmış ve bu düzenlemenin etrafı kıvrık dallar ve rumi motifleri ile bezenmiştir (Foto. 18).

Yapının merkezinde sekizgen planlı iki metre yüksekliğinde bir mezar odası bulunmaktadır. Oda sekizgen ince bir platform ile yapının zemininden ayrılmış haldedir. Üzeri sıvalı olan mezar odasının yanları mermer ile kaplanmıştır. (Foto. 19) Mezar odasının üst sıvalı kısmına çıkmak için doğudan yedi adet merdiven bırakılmıştır.

⁸ Kalasha: Sürâhi ve kap anlamına gelen uğurlu bir tören nesnesidir. Kalasha motifi ise bereket anlamına gelen ve çoğunlukla Hindu tapınaklarında kullanılan, bulunduğu yere Tanrıların bereketinin dolduğuna inanılan dekoratif bir motiftir. Kaynak: Eva Rudy Jansen (2003). “The Book of Hindu Imagery: Gods, Manifestations and Their Meaning”, Binkey Kok Publications BV.

Foto 19: Sekizgen Mezar Odası Dış Görünüş

Kaynak: <https://preciousheritage.files.wordpress.com/2016/02/18022016-028.jpg> Erişim

Tarihi: 26.03.2024

Sekizgenin güney batı ve batı kısmının üzerindeki sıva kırılmış ve altındaki asıl sekizgen ortaya çıkmıştır. Buradan kenarların moloz taştan yapılmış ve sonradan sıvanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca asıl sekizgenin kenarlarından renkli ve kırmızı kumtaşı malzemeden yapılmış kabartma geometrik ve stilize bitkiler ile bezenmiş bir bordür bulunmaktadır. (Foto. 20-21) Bu düzenlemenin üzerinin neden kapatıldığı bilinmemektedir. Ancak aynı dikdörtgen formlu bordür yapının iç mekânında doğu duvarının kuzey kısmında da iki parça halinde zeminde durmaktadır (Foto.22).

Foto. 20: Mezar Odası Dışında Bulunan Bordür

Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sultan_Ghari_Tomb-_The_Crypt.jpg

Erişim Tarihi: 30.03.2024

Foto. 21: Mezar Odası Dış Bordür Detay

Foto. 22: Zeminde Bulunan Bordürler (Can, 2019)

Kaynak: <https://indiaheritage.in/wp-content/uploads/2019/11/Photo4.floral-carving-hindu-style-USED.jpg> Erişim Tarihi: 30.03.2024

Beş metre derinlikte olan mezar odasına güneyden açılan küçük bir açıklıktan merdivenler ile girilmektedir. (Foto. 23) İç duvar boyunca hafif bir çıkıntı vardır. Odada sekiz köşede birer tane ve ortada dört tane olacak şekilde sütunlar ile desteklenmiştir. Sütunlar dikdörtgen kaideler üzerinde yükselmekte olup gövde kısmı karedir. Ortadan kalın bir taş ile bölünerek iki kısım oluşturulmuştur. Her iki kısımda sade haldedir. Üst kısımlarında çoğu deforme halde olan kabartma geometrik motifler mevcuttur. Sütun başlıkları dört kolludur ve kollarda parşömen formunda bir süsleme bulunmaktadır. (Foto. 24) Duvara bitişik halde olan sekiz sütun ise duvarla birleştikleri kısımdan itibaren üç kollu şeklindedir. Sütunların arasında dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış çoğu deforme halde olan sivri kemerli kör nişler bulunmaktadır. Zeminde üç adet dikdörtgen formlu, sıvalı taş sanduka bulunmaktadır (Foto. 24-25).

Foto. 23-24: Mezar Odası İç Kısım

Kaynak:

Foto.23:https://islamicarchitectureinindia.weebly.com/uploads/1/3/8/3/13832295/8523132_orig.jpg

Foto.24:https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Inside_the_tomb_chamber_of_Sultan_Ghari_%282897549233%29.jpg Erişim Tarihi: 10.07.2023

Sandukalardan biri (batı) diğerlerinden daha yüksektir ve bu yüzden Nasiruddin Mahmud'a ait olduğu düşünülmektedir. Bu sandukanın hemen bitişiğinde ve karşısında bulunan (doğu) sandukaların kime ait olduğu bilinmemektedir. İç örtü sistemi tonozdur ve tonozlar kare içerisine alınmış baklava dilimi bir düzenleme ile hareketlendirilmiştir. Odanın duvarları zamanla mumların yaydığı isle kaplanmıştır.

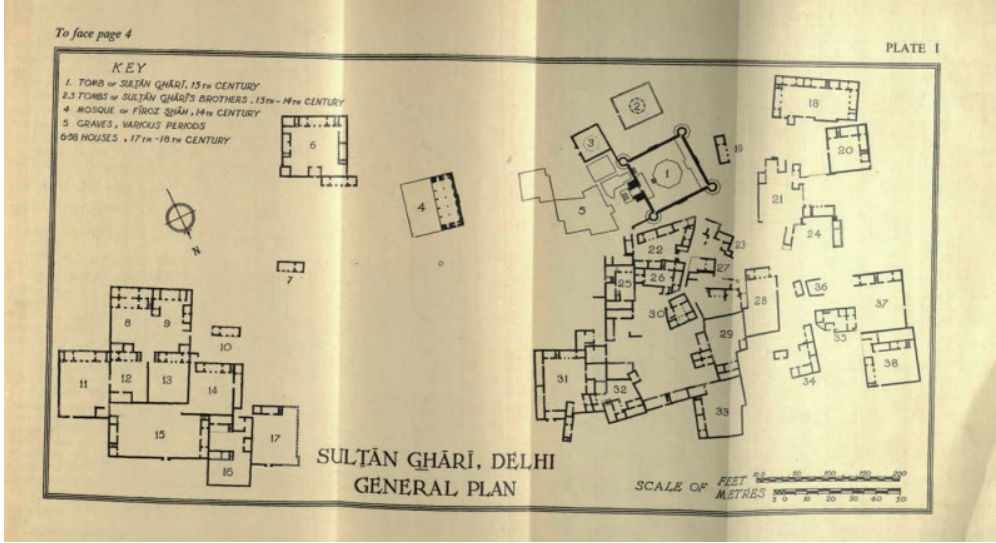
Foto. 25: Mezar Odası İç Kısım ve Sandukalar

Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tomb_of_Sultan_Ghari_3.jpg Erişim Tarihi: 05.06.2023

2. Sultan Ghari Türbesinin Çevresinde Bulunan Yapılar

Türbenin çevresinde, büyük çoğunluğu harabe halde olan bir yerleşim alanı vardır. Görünür kalıntılar incelendiğinde 13.yy'da düzenli bir planlaması olmayan ve türbenin etrafında kurulmuş *Malikpur* adlı bir köy bulunduğu anlaşılmaktadır. Köyün kuruluşu, terk edilme tarihi ve sebepleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat terk edilme nedeninin şiddetli bir kuraklıktan dolayı olabileceği düşünülmektedir. Malikpur'a en erken atıf Firuz Şah'ın Fütûhât-ındadır. Sultan Şemseddin İltutmuş'un oğulları Sultan Müziddin'in türbesini yeniden yaptırdığını, sur duvarını tamir ettirdiğini ve Sultan Ruknuddin'in türbesi üzerine yeni bir kubbe yaptırdığını belirtir. Yakınlarında ise bir geçit, Tuğluk dönemine ait kuyu ile cami kalıntıları vardır. Ayrıca harap haldeki evlerin kalıntıları incelendiğinde köyün üç döneme ait yapılar içerdiği anlaşılmaktadır. Bunlar Kölemen, Tuğluk ve Geç Moğol dönemidir. (S.A.A. Naqvi 1947:7) Evlerin mevcut kalıntıları ise iki

grupta durmaktadır. Bir grup Sultan Ghari'nin türbesinin doğusunda ve yaklaşık 8.100 m²'lik bir alana yayılan büyük bir bireysel birimler kompleksidir. Diğer grup ise türbenin kuzey ve batısındaki alanın neredeyse tamamını kaplamaktadır. Bu, birbirine bağlı konut birimlerinden oluşan yıkık bir konut kompleksi halindedir. (Çizim- 3)

Çizim 3: Sultan Ghari Türbesinin Çevresinde Bulunan Yerleşim Alanına Ait Plan Kaynak: NAQVİ, S.A.A (1947), "Sultan Ghari"

a. Ruknuddin Firuz Şah ve Müziddin Behram Şah'ın Türbeleri

Sultan İltutmüş'un iki oğlunun mezarlarının da Sultan Ghari'nin türbesinin güneyinde yer aldığı ve birbirine benzer olduğu tarihi kayıtlara geçmiştir. Ruknuddin Firuz Şah'ın mezarı 1236'da ve Müziddin Behram Şah'ın MS 1241'de inşa edilmiştir.⁹ Bunlar kenotaf mezarlardır. Türbeler, Firuz Şah'ın Fütûhât-ında iki şehzadenin mezarlarını restore ettirdiği açıklamasına dayanılarak tespit edilmiştir, ancak mezarları tek tek tanımlamanın bir yolu yoktur. (Y.D. Sharma 1982:69) Bugün bu binalardan sadece biri, (sekizgen kubbeli, chajja saçaklı¹⁰ bir çatı) ayakta durmaktadır. (Foto.26) Türbelerin kökeni Kölemen hanedanlığı dönemine ait olsa da Çatri'nin¹¹ yuvarlak kubbesi, Sultan Ghari Türbesi'nde bulunan kubbelere oldukça farklıdır. Çünkü Firuz Şah Tuğluk'un emriyle Tuğluk saltanatı sırasında değiştirilmiştir. Türbe Hindistan'daki en eski sekizgen formlu çatrilerinden biri olması bakımından dikkat çekicidir.

⁹ Delhi Heritage (2012). A Walk Around Sultan Ghari Complex, Travel Resources, World Monuments Fund.

¹⁰ Chhajja: Hint Mimarisi'nde kullanılan sarkık bir saçak çeşididir. Yapının önemine ya da mimari seçime bağlı olarak boyutlarında farklılıklar görülebilmektedir.

¹¹ Chhatrı: Hint ve Hint-İslam mimarisinde yaygın olarak kullanılan ve genellikle kubbe ile dört sütundan oluşan saçaklı yapılara chhatrı (çatri) denilmektedir.

Foto. 26: Çatri

Kaynak: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Chatri_\(Cenotaph\)_outside_the_Sultan_Ghari_Tomb.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Chatri_(Cenotaph)_outside_the_Sultan_Ghari_Tomb.jpg) Erişim tarihi: 17.06.2023

b. Tuğluk Dönemi Kuyusu ve Camii

Sultan Ghari türbesinin güneyinde Tuğluk dönemine ait yaklaşık 7 m çapında bir kuyu bulunmaktadır. Su çekmek için kuvarsit lento ve sütun desteğine sahiptir (Foto. 27). Tuğluk döneminden kalan en eski kuyulardan biri olması bakımından oldukça önemlidir.

Foto. 27: Kuyu

Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sultan_Ghari_Tomb-The_Well.jpg Erişim Tarihi: 17.06.2023

Türbenin doğusunda yer alan cami günümüzde harap durumdadır. (Foto.28) Fakat ayakta kalan kısımlarından sivri kemerleri ve kalın yıpranmış duvarları ile Tuğluk üslubuna olan benzerliğinden ve Firuz Şah'ın civardaki yapıların onarımını yaptırmasından dolayı bu camiye onun yaptırmış olduğu düşünülmektedir. Bu yüzden cami Tuğluk dönemine tarihlendirilmektedir. Yerel gri kuvarsitten inşa edilmiş olan camii bir platform üzerinde durmaktadır. Mescit iki nef derinliğindedir ve kuzeydeki iki bölümün bir kısmı çökmüş olan beş bölmeye ayrılmıştır. Doğu dış sırasındaki çift kare taş sütunlardan ve oda içindeki tek sütunlardan yükselen yivli kemerlerle örtülüdür. Mihrap, dışa doğru hafifçe çıkıntı yapan basit bir girintili kemerden oluşur. Odanın taş döşeli tabanı harap durumdadır.

Foto. 28: Firuz Şah Tuğluk Camii Kaynak: NAQVİ, S.A.A (1947), "Sultan Ghari"

Değerlendirme ve Sonuç

Anadolu ve Delhi Türk Sultanlığı türbe mimarisinden büyük ölçüde farklı olan Sultan Ghari Türbesi kare planlı olup köşe hatlarda bulunan burçlar sebebiyle ilk bakışta küçük bir kaleyi andırmaktadır. Yapıda malzeme olarak kırmızı kum taşı ile mermer kullanılmıştır. Ancak nadiren renkli taş kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Örtü sistemi olarak kapı ve revak düzenlemelerinin üzerinde tonoz, burçlar ve mihrap üzerinde ise küçük boyutlu kubbeler kullanılan yapıda merkez, avlu şeklinde üstü açık bırakılmıştır. Bu kısımda kubbe kullanılmak istenip istenmediği anlaşılmamakla birlikte yapı bu haliyle kısmen Kuvvet-ül İslam camisini andırmaktadır (Foto. 29).

Foto. 29: Kuvvet-ül İslam Camii

Kaynak: <https://indiapicks.com/Heritage/Qutb/Qutb-C-Quwaatul.htm> Erişim Tarihi: 14.03.2024

Ayrıca yapının açık avlulu olmasının büyük olasılıkla kubbe mimarisinin henüz gelişmemesinden dolayı olduğu fikri edinilmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda Hintli mimar ve ustaların kemer ve kubbe kavramlarına yabancı oldukları bu yüzden erken Sultanlık mimarisinde kubbe kullanımının sınırlı olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte çağdaş yapılarında çeşitli kubbe denemeleri olmuş fakat başarı sağlanamamıştır. Örneğin Şemseddin İltutmuş ile Balaban türbesinde bulunan kubbe yıkılmıştır ve günümüzde kubbe kısmı boş haldedir. (Foto. 30-31) Erken dönemde yapılan kubbe denemelerinden yalnızca küçük boyutlu kubbeler sağlam kalmıştır. Bu doğrultuda Delhi Türk Sultanlığı kubbe mimarisi hakkında bir araştırma yapılmış ve Tuğluk ile Seyyid hanedanlığı döneminde kubbelerin ciddi anlamda gelişim gösterdiği ancak tam olarak Lodi hanedanlığı döneminde başarılı örneklerle ulaşılabilirdiğii bilgisine ulaşılmıştır. (S. Gupta 2006:273) İç mekânda doğu ve batı duvarındaki revak düzenlemesinde kullanılan sütunların devşirme oldukları ve kumtaşı sütunların özgün halinde olmadıkları, kaide ile başlık kısımlarının farklı parçalardan bir araya getirildikleri anlaşılmaktadır. Yapı süsleme unsurları bakımından değerlendirildiğinde birinci sırada yazı geldiğii anlaşılmış olup stilize bitkisel ve geometrik süslemelerin yanı sıra Hindu temalı nesnel süslemelerde kullanıldığı belirlenmiştir.

Foto. 30: Şemseddin İltutmüş Türbesi

Foto. 31: Balaban Türbesi

Kaynak:

Foto.30: https://www.researchgate.net/figure/Sky-is-visible-from-the-inside-of-the-Tomb-of-Iltutmish-at-Qutb-Complex-Delhi-as-the_fig1_349723404

Foto.31: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tomb_of_Balban,Mehrauli_Archaeological_Park,New_Delhi,India.jpg Erişim Tarihi: 30.05.2024

Yapıda bulunan inşa kitabesi, oğlunun anısını anmak ve kendi gücünü, dünyevi otoritesini ifade etmek isteyen Sultan İltutmüş'un bu türbeyi inşa etme amacını açıkça göstermektedir. Ayrıca kitabede yapı için türbe yerine İslam mimarisinde birden fazla işlev yüklenen Buk'a kelimesi kullanıldığı görülmektedir (M. İbşirli 1992: 386-387) (Foto. 3-4).

İran ve Anadolu'da inşa kitabelerinde Buk'a oldukları ifade edilmesine rağmen yapılarda bu terimin kullanılmadığı örnekler olması dikkat çekicidir. Örneğin; Ahlat'ın en eski kümbeti olma özelliğini taşıyan 1222-23 tarihli Şeyh Necmeddin Kümbetinin kitabesinde buk'a olduğu ifade edilmektedir. Ancak kümbet olarak isimlendirilmiştir. (M. Top 2013:210) (Foto. 32) Aynı şekilde Şeyh Necmeddin Kümbetinin çağdaşı olan Sultan Ghari, türbe olarak adlandırılmış olsa da inşa kitabesinde "Buk'a" olduğu belirtilmektedir. Delhi Türk Sultanlığı dönemi yapılarının çoğunun kitabesi günümüze ulaşamadığından bu bilgi oldukça önemlidir ve Buk'a kavramının Hindistan'da gelişen İslam sanatında da kullanıldığının kanıtı niteliğindedir.

Foto. 32: Şeyh Necmeddin Kümbeti – Ahlat 1222-23 (Top, 2011)

Anıtın mimarisindeki Hindu unsurları, sütunlarda, mezar odasında ve batı revaklarının bazı sütunlarda kısmen zarar görmüş Hindu motiflerinde görülmektedir. Batı revak düzenlemesinin zemininde bir Şiva linga yuvası bulunmaktadır. Hindu motifi olan Şiva linga, Hinduizm dininde en önemli üç tanrıdan biri olan Şiva'nın sembolüdür. Aynı zamanda yaratılış sembolü olarak da bilinmektedir. Bu unsurun yapıda ve özellikle mihrabın yanında olması oldukça dikkat çekicidir. (Foto. 12-13) Başka bir önemli nokta ise mezar odasının kirişlerinde bulunmuş ve günümüzde Yeni Delhi Ulusal Müzesinde sergilenmekte olan Gupta dönemine ait Kāmadhenu¹² ve Varaha¹³ rölyefleridir (Foto. 33-34).

¹² Kāmadhenu (कामधेनु): Hinduizm dininde tüm ineklerin annesi olarak tanımlanan ilahi bir göksel inek.

¹³ Varaha (वाराह): Hinduizm dininde bir tanrı olan Vişnu'nun domuz şeklindeki üçüncü avatarıdır.

Foto. 33-34: Hindu Rölyefleri – (National Museum, New Delhi)

Kaynak:

Foto. 33: https://pbs.twimg.com/media/FUDq_iagAExgHR?format=jpg&name=large

Foto. 34: https://pbs.twimg.com/media/FUDq_lakAA00UV?format=jpg&name=large

Erişim Tarihi: 19.03.2024

Ayrıca yapının dış cephesindeki mermer taşlar, başka bir yerden alındıklarını gösterecek şekilde numaralandırılmıştır. Bazı Hintli arkeologlar ve mimarlar yapının Pratihara dönemi Hindu tapınağı (mandir) olduğu ve tapınağın belli kısımlarının yıkılarak üzerine türbenin inşa edildiğini düşünmektedir. Özellikle mezar odasının Müslümanlık öncesi olduğu söylenmektedir. Sıvanın kırıldığı kısımdan gözüken sekizgen bordürün bir çatı için temel olabileceği öne sürülmektedir. (Y. Porter 2016: 21) Ancak anıtın yapım tarihini veren inşa kitabesi ışığında bu görüşler kabul edilemez. Hindu unsurları, yalnızca Hindu malzemelerinin (Hindu binalarının enkazından) yeniden kullanılmasından ve Hindu ustalarının istihdamından kaynaklanmaktadır. (S.A.A Naqvi 1947:4) Fakat İslami yapılarda uygulanan tasvir yasağı sebebi ile ikonografik motiflerin burada kullanılmış olması ve Kutub Külliyesinin Hindu ile Jain tapınakları yıkılarak üzerine inşa edilmesi örneğinden dolayı bir kısım hala bu görüşü kabul etmemektedir. Ancak başta Kutub Külliyesinde ve diğer çeşitli mimari yapılarda benzeri motiflerin neden kullanılmış olduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır.

Ayrıca Sultan Ghari Türbesi'nin çevresinde bulunan bir mezarın Pir Baba diye bilinen bir alimin kalıntılarını barındırdığına inanılmaktadır ve nasıl ya da ne zaman olduğu bilinmeyen bir şekilde türbe ve bahsi geçen mezar Hintliler için bir dergâh haline gelmiştir. Yıl içerisinde birçok Hintli buraya dua etmek amacı ile gelmektedir. (C. Sengupta 2019:47) Oldukça geniş bir alan içerisinde yer alan Sultan Ghari Türbesi ile çevresinde günümüzde restorasyon ve yeşillendirme çalışmaları yapılmaktadır.

Sonuç olarak Hindistan'daki ilk büyük Müslüman Türk devleti olan Delhi Sultanlığının erken dönemden itibaren farklı form ve süsleme özelliklerine sahip anıtsal mezarlar inşa ettikleri anlaşılmıştır. Uğradığı deformasyonlara rağmen günümüzde hala ayakta olan Sultan Ghari Türbesi konumu sebebi ile çok fazla bilinmese de erken Sultanlık mimarisini anlamamız ve yorumlamamız açısından çok önemlidir.

Kaynakça

DATTA, Diptarka (2020). Monuments, the State and Communities in India A Case Study of Some Sultanate and Pre--Sultanate Monuments in Mehrauli, Delhi, UG Dissertation: University of Delhi.

Delhi Heritage (2012). “A Walk Around Sultan Ghari Complex”, Travel Resources, World Monuments Fund.

GUPTA, Shubhru (2006). “Delhi Domes in Transition, Structural Analysis of Historical Constructions”, Structural Analysis of Historical Constructions: Proceedings of the 5th International Conference New Delhi, s. 269-275.

İBŞİRLİ, Mehmet (1992). “Buk’a” DİA, 6, İstanbul, s.386-387.

KUTLUTÜRK, Cemil (2019). Hint Düşüncesinde İslam Algısı, İstanbul: Dergâh Yayınları.

NAQVİ, S.A.A (1947). “Sultan Ghari”, Delhi, Ancient India: Bulletin of the Archaeological Survey of India, vol. III, Delhi, s. 4- 11.

PORTER, Yves (2016). “Funerary Landscape in Pre-Mughal Delhi Sultanate (1206-1555)”. Manzar, Nazar Research Center, Special Issue, Persian Garden 7/33, s.19-27.

SENGUPTA, Chandni (2019). “Contextualizing Sufi Rituals and Practices at a Non-Mazar Shrine of Delhi: A Case Study of the Tomb of Sultan Ghari”, International Journal of Research in Engineering, IT and Social Sciences, Vol. 09- Issue 10, s. 46-49.

SHARMA Y.D. (1982). Delhi and Its Neighbourhood, New Delhi: ASI Publication.

TOP, Mehmet (2013). “Selçuklularda Kümbet Geleneği ve Ahlat Kümbetleri”. II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim Kültür ve Sanat Sempozyumu, İstanbul, s. 201-217